

Az 1941-es galíciái deportálás és a kamenyec-podolszkiji tömegmészárlás: a magyar holokauszt első fejezete

E tanulmány¹ célja, hogy megvilágítsa a holokauszt kifejlődésének egy fontos állomását. A Szovjetunió elleni, 1941. június 22-én elkezdődött német támadás példátlan lehetőséget kínált a magyar kormány számára, hogy 1941 nyarán, hat hét leforgása alatt 22 000 zsidót toloncoljon ki Magyarországról Galiciába. Kamenyec-Podolszkijban 1941 augusztusa végén a deportálások addig soha nem látott tömegmészárlássá fajultak, amikor a deportáltak nagy többségét meggyilkolták. Az életben maradtok sorsa összefonódott a galíciái zsidó közösségek sorsával – csak két- vagy háromezer túlélő jutott vissza Magyarországra.

Dokumentumok, túlélők beszámolóí és átfogó tudományos munkák szólnak a holokauszt idején megsemmisített milliókról, akik különböző etnikai, nemzetiségi és vallási csoportokhoz tartoztak. A tömeggyilkosság különböző szinten és különböző mértékben – tragikus módon – jellemzi a XX. század történelmét. Európa 1815 utáni viszonylagosan békés világa a XX. század első felében addig soha nem látott erkölcsi szakadéka zuhant. Ha nem számolunk az I. világháború és a sztálini tisztogatások áldozataival, csak a II. világháborúnak megközelítőleg 55 millió halottja volt.

A tömegmészárlás középpontjában – az 55 millióból 6 millió zsidó áldozattal – vitathatatlanul a holokauszt áll. E tanulmányban arra szorítkozunk, hogy megvizsgáljuk, mi történt a Magyarország területéről Galiciába deportált csoportokkal, amelyeknek tagjait „nem-kívánatos külföldieknek”, „hontalan menekülteknek” vagy csak egyszerűen „idegeneknek” minősítették. Mindez hat hét leforgása alatt történt, 1941 nyarán.² A deportáltak száma megközelítőleg 22 ezer fő. Közülük mintegy 16 ezer fő a köztudatba a „kamenyec-podolszkiji vérengzés”-ként bevonult tömeggyilkosság áldozata lett.

Kamenyec-Podolszkij – korábbi helyőrségi város – Nyugat-Ukrajnában található. Egyetlen jellegzetessége a masszív erőd a Szmotrics folyó partján. A második világháború előtt a város lakosságának mintegy hatvan százaléka zsidó volt. A tömegmészárlásról, amelyet közvetlenül a város közelében követtek el, sok holokausztkutató tesz említést, de a témát részletekbe menően leginkább a magyar tudósok kutatták. Úttörőnek tekinthető a feltárásban Randolph L. Braham munkája. További, a témát mélyebben feltáró szerzők: Majsai Tamás, Ormos Mária, Frojimovics Kinga, Gellért Ádám és Gellért János. A nemzetközileg ismert tudós, Klaus-Michael Mallmann tollából született meg a témával kapcsolatos alapvető fontosságú írás, amelyben a szerző a német katonai archívumban elhelyezett anyagokra támaszkodott.³

A téma kutatásának kényszerítően fontos oka az a felismerés, hogy a kamenyec-podolszkiji deportálás mind „minőségében”, mind „mennyiségében” „első fejezete” a megszállt keleti területeken végrehajtott népirtás történetének. A legelső megdöbbentő tény az áldozatok száma. Breitman szavaival élve: „minden korábbi, délen elkövetett vérengzés eltörpül az Ukrajnába száműzött magyar zsidó áldozatok száma mellett ... Kamenyec-Podolszkij jelképe a németek által a zsidók ellen elkövetett legnagyobb megsemmisítésnek”.⁴ Ez volt az első alkalom – amint arra kutatók sokszor rámutattak –, amikor az áldozatok száma öt számjegyű volt. Hasonlóan fontos megjegyezni, hogy

a Kamenyec-Podolszkijban végrehajtott vérengzés új szakaszt nyitott a vészkorszak történetében, mert a zsidók üldözése ettől kezdve szervezett, megtervezett népiirtássá vált. Fontos megemlíteni azt is, hogy ettől kezdve a megsemmisítés már nemcsak a megszállt területeken élöket érintette, hanem magyarokat, románokat és menekülteket egész Európából.⁵ A deportált magyar zsidók tragédiája a magyarországi holokauszt történetének is bevezető eseménye volt. Tény, hogy a magyar hatóságok – a nemzetközi normákat megszegve – a menedékjoggal rendelkező menekülteket is kitoloncolták. Sőt, a razziaik során magyar állampolgárokat is elfogtak, és ez a gyakorlat baljós példája volt annak, hogy egy ország kitoloncolhatja a saját állampolgárait. A korabeli magyar vezetés felelősségét kiemeli az a tény, hogy ezeket az akciókat német részről nem hagyták jóvá, nem is bátorították, és a két kormány még csak nem is egyeztetett a zsidók kiszállításáról. Végezetül fontos tudnunk, hogy az egész deportálás, amely példa nélküli vérfürdőbe torkollott, majdnem azonnal ismertté vált nemcsak Magyarországon, hanem a brit, az amerikai és a szovjet kormányok számára is, és később az amerikai sajtó is tudomást szerzett róla. Magas rangú katonatisztek jóvoltából a budapesti amerikai képviselő különösen pontos, közvetlen és naprakész információkkal rendelkezett a keleten történt eseményekről. Az amerikai követ, Herbert C. Pell 1941. július 17-én kelt rövid levelében tudósít arról, hogy „jelenleg Magyarországon tartózkodó lengyel zsidók nagy csoportját szállítják Galiciának arra a területére, amelyet magyar hadtestek most foglaltak el”. A levél azt bizonyítja, hogy az amerikai Külügyminisztérium azonnal értesült a tömeges kitoloncolásról. Július 27-én a nagykövet további részletekkel szolgált az ügyről, amennyiben a száműzöttek között magyar állampolgárok és nyugat-európai menekültek is voltak.⁶ Amellett, hogy az elkövetett bűntény iszonyú volt, baljóslatú precedens történt, ami egyenesen a holokauszt megsemmisítő folyamatához vezetett. Patrick Desbois atya és Paul A. Saphiro új kifejezést alkottak a jelenség leírására: „golyó általi holokauszt”⁷.

E tanulmány törekvése, hogy feltárja a történelmi forrásokat, az egymást átfedő beszámolókat; és a történelmi eseménysort – az elkövetők, a szemlélők és az áldozatok megszólaltatásával – különböző nézőpontokból mutassa be.

(A népiirtás anatómiája) A II. világháború magyarországi vagy európai történetében 22 000 ember deportálása önmagában nem tekinthető jelentős vagy a szokásostól eltérő jelenségnek. Az „etnikai tisztogatás” mint kifejezés viszonylag újszerű, a gondolat azonban régóta létezik. Mind a szovjet, mind a náci politikában a rendszer jellemzői az óriási népességmozgatások, majd az ezekkel gyakran együtt járó tömeggyilkosságok.⁸ Különböző népességcserékre, telepítésekre sor került a náci Németországgal szövetségben lévő országokban, így Olaszországban, Romániában, Szlovákiában, Bulgáriában, Horvátországban és Magyarországon is. A zsidók deportálását eufemisztikusan „áttelepítésnek” nevezték, de nincs az az eufemizmus, ami elfedhetné aényt, hogy az „idegen” zsidók Magyarországról történt kiűzetése egyáltalán nem volt idegen az adott korszakra jellemző normarendszertől és gyakorlattól.⁸ Magyarországon elsősorban az ország politikai elitjének gondolkodásában vált általánossá az a vélekedés, hogy különbség van a régóta Magyarországon élő, asszimilálódott zsidók és a zömmel Galiciából a XIX. század végétől kezdve érkezett és részben a keleti határvidéken letelepedett zsidók között, akiket a megbélyegző „galiciánerek” kifejezéssel illettek.¹⁰ Ezen „idegen” zsidók kitelepítésének a gondolata gyakran felmerült a két világháború közötti magyar közéletben.

Az 1920-as évek közepén az egyik vezető magyar politikus egy parlamenti felszólalásában így foglalta össze a különbségtétel lényegét: „A régóta nálunk élő és hazaszerető zsidók iránti tiszteletünk sem akadályozhat meg bennünket abban, hogy kijelentsük, a

galíciai zsidók első és második generációi a proletárdiktatúrát hozták el hozzánk.¹¹ Az 1930-as évek végén a folyamatosan radikalizálódó magyar politikában ez a tétel a szélsőjobboldali politikusok vesszőparipájává vált. A „külföldi zsidók” problémakörét tovább súlyosbította az 1938 és 1941 között visszacsatolt területeken élő 330 000 zsidó helyzete. 1941-ben Teleki Pál miniszterelnök is így nyilatkozott: az asszimilálódott zsidóknak „Választani kell a magyar és a hitsorsos között, olyan hitsorsos között, aki idegen és idejött.”¹² Ennek a kulturális és vélt „nemzethűség” alapján tett különbségtételnek egyik szerencsétlen mellékterméke a zsidó közösségen belüli szakadás volt. Megrendítő példa erre a szakadásra az ismert zsidó bankár, dr. Láng Lajos hozzászólása a zsidókat érintő gazdasági korlátozásokról szóló, heves parlamenti vita során. A parlament felsőházában dr. Láng – az asszimilálódott magyar zsidóság képviselője – visszautasította a tervezett zsidóellenes törvényeket: „amely megbélyegez bennünket, akik már háromszáz éve élünk ebben az országban, magyarul beszélünk és magyarként gondolkodunk, és egyáltalán nincs közünk az ún. keleti kaftános zsidókhöz.”¹³

Az „idegen” zsidók kitelepítésének a gondolata tehát már hosszú ideje érlelődött; a deportálás hosszú előkészület következménye volt. A deportálás közvetlen előzményének tekinthető az 1941-ben megszerzett Bácska vidéken élő, 1919 után betelepült szerbek tömeges kiutasítása a németek által megszállt Szerbia területére. A magyar katonai közigazgatás tehát elsősorban a jugoszláv telepítéspolitikát követő következményeit kívánta ily módon felszámolni.

A harcokat követően, április 14-én a délvidéki hadműveletet végrehajtó 3. magyar hadsereg parancsnoka, Gorondy-Novák Elemér altábornagy tisztogató akciót rendelt el. Ennek során a magyar katonai hatóságok összesen mintegy 12 ezer szerb telepest, valamint nemzethűség szempontjából gyanúsnak tartott személyt internáltak. Továbbá összeírásra került mintegy 50 ezer személy, akiket a magyar közigazgatás kitelepítésre ítélt. Nem meglepő módon a szerbiai német vezetés erőteljesen ellenezte a magyar kitelepítési terveket. A németek ellenkezését csak növelte, hogy a horvát usztasa alakulatok által végzett „etnikai tisztogatás” több ezer szerb és zsidó érintettje is erre a területre érkezett. A német visszautasítás ellenére a magyar katonai alakulatok több tízezer „nemkívánatos elemet” telepítettek ki a délvidéki területekről a határon túlra, Szerbiába.¹⁴

A délvidéki kitoloncolás és a galíciai deportálás közötti összefüggés az, hogy a déli területeken végrehajtott akció modellül szolgált az 1941 nyarán történt deportáláshoz.

A Szovjetunió elleni német támadás 1941. június 22-én kezdődött, amihez néhány nap múlva csatlakozott a magyar haderő is. Az új helyzet lehetőséget biztosított az „idegen” zsidók régóta tervezett tömeges deportálására. A deportálás célja nem a tömeges megsemmisítés volt, bár az akció megtervezőinek ezzel a lehetőséggel is számolniuk kellett volna.

1941. június 30-án a Kárpát-csoport átlépte a szovjet határt és gyorsan elérte a Dnyeszter folyó vonalát. Ez a hadiesemény kulcsfontosságú a deportáltak további sorsát illetően. Július 10-én a gyorshadtest a Kárpát-csoporttal egyesülve elfoglalta Kamenyec-Podolszkijt.

Kamenyec-Podolszkij – stratégiailag kiemelt helyzeténél fogva – Christopher Browning szavai szerint „a román és magyar hatóságok általi tömeges deportálások célállomásává vált, még mielőtt – szeptember 1-jén – a város formálisan német polgári fennhatóság alá került volna”.¹⁵

A német katonai és polgári hatóságok között Vinicában, augusztus 25-én történt végzetes megbeszélést követően augusztus 27-én Friedrich Jeckeln Obergruppenführer az SS- és rendőri erők parancsnoka (Höhere SS- und Polizeiführer) vezetésével kezdődött a – megközelítőleg 16 000 magyar, 2000 román és körülbelül 4000-5000 helybeli zsidó áldozatot követelő – tömeggyilkosság. A 320-as rendőrzászlóalj és a németek által felállított

ukrán rendőri erők segítettek az akcióban. A közelben magyar alakulatok is tartózkodtak, a tömeggyilkosságban való közreműködésük azonban nem bizonyítható egyértelműen. Azt azonban teljes bizonyossággal tudjuk, hogy magyar katonák, zsidó munkaszolgálatosok és még mások is szemtanúi voltak a vérengzésnek. Ezt részletes beszámolóik támasztják alá, amelyekben az érintett családokról, kormányhivatalnokokról, de még a budapesti amerikai követségről is tesznek említést.¹⁶ Jeckeln közvetlenül Himmlernek küldött operatív jelentése szerint három nap alatt összesen 23 600 zsidót gyilkoltak le, akik közül 16 ezren magyar zsidók és velük tartó – a Magyarországról történt deportálásban sorsközösséget vállaló – keresztény családtagjaik voltak.¹⁷

A tömegmészárlásnak az egyik legmegdöbbentőbb jellemzője az, hogy az elkövetők még csak meg sem próbálták tetteket leplezni a helyi lakosság előtt. A kamenyec-podolszkiji tömeggyilkosságot a lehető legembertelenebb módon hajtották végre, ellentétben a – főként rendfenntartó szolgálatot teljesítő – 320-as rendőrzászlóalj tagjainak a háború utáni tárgyaláson tett vallomásaival, amelyek szerint az események kíméletesen, rendezetten és „higiénikusan” folytak le. Az áldozatoknak először azt mondták, hogy új lakóhelyre vagy az eredeti lakóhelyükre viszik őket, majd kilométereket kellett menetelniük, amíg megérkeztek egy kietlen helyre, ahol hatalmas kráterek voltak. Ezeket a krátereket kellett kibővíteniük, majd meztelenre vetközniük. Ekkor a kráterek széléről géppuskával belelőtték őket a tömegsírokba. Voltak, akik azonnal meghaltak, mások csak könnyebben megsebesültek, megint mások élve ugrottak be a gödörbe. A kis gyerekeket rutinszerűen élve dobták be a szüleik után. Ezt a gyilkossági gyakorlatot bizonyítja a Kamenyec-Podolszkijhoz közeli, Tarnopol régióbeli Plebanovka nevű faluban 1944-ben készített szovjet tényfeltáró jelentés. A tömegsírok feltárásakor kiderült, hogy az áldozatok 35%-a azonnal meghalt, 50%-ot sebesülten és 15%-ot élve temettek el.¹⁸ Túlélők és szemtanúk nehezen tudták szavakba önteni, mi történt közvetlenül a mészárlás után. Egy 8 éves ukrán kislány így emlékezett: „a németek lovakat hoztak, hogy letaposkák a földet. Éjszaka hallottuk, ahogy az élve eltemetettek nyöszörögtek... a föld remegett.” A visszatérő magyar katonák és munkaszolgálatosok így írták le a mészárlás helyszínét: „a sírok felett napokig remegett a föld”.¹⁹

Noha a kamenyec-podolszkiji vérfürdő meghatározó eseménye ennek a tragédiának, a teljes eseménysornak ez mégis csak egy része. A magyar katonai hatóságoknak és a sors szeszélyének kiszolgáltatva további több ezer deportált bolyongott Kelet-Galícia mezőgazdasági területein, városokban és elszórt kis településeken. E deportáltak és helyi hittestvéreik legnagyobb része meghalt a különböző „akciók” során. Megközelítőleg 2000–3000 ember a magyar katonai közegek megvesztegetésével, ukrán lakosok támogatásával vagy saját erőből a Kárpátokon keresztül visszajutott Magyarországra.

Akiknek nem sikerült visszatérniük, azok későbbi tömeggyilkosságok áldozatai lettek. Az 1944-es náci atrocitásokat kutató Szovjet Állami Bizottság anyaga megerősítette azokat a beszámolókat, amelyeket a túlélők az 1941 szeptemberében, Orinin régióban történt tömegmészárlásról mondtak, ahol a kivégzett magyar zsidók száma 1000 és 2000 között volt.²⁰

Szukkot ünnepe (Hoshana Rabbah) idején, 1941. október 12-én, a „Blutsonntag”-on Sztanyiszlavov zsidó temetőjében több mint 10 000 zsidót – közöttük 2000 magyar zsidót – mészároltak le. A tömegmészárlást ukrán kollaboránsok és a német 133-as rendőrzászlóalj közreműködésével Hans Krüger SS Hauptsturmführer (százados) irányította. Krüger rendelkezésére állt még egy magyarországi németekből verbuvált egység, amely rendszeresen részt vett ezekben a tömeggyilkosságokban.²¹

Az 1942. március 31-én (Pészach előestéjén) Sztanyiszlavovban végrehajtott tömegmészárlás végzett azokkal a magyar deportáltakkal, akik addig a sztanyiszlavovi gettó melletti befejezetlen épületben, a Rudolf malomban voltak.²²

Kolomeában 1941. október 11–12-én – a sztanyiszlavovi „Blutsonntaggal” egyidejűleg, de annál kevesebb áldozatot követelve – Peter Leideritz SS Obersturmführer (főhadnagy) vezetésével több ezer zsidót – közöttük magyarokat is – gyilkoltak meg.

A pontos német nyilvántartásból tudjuk, hogy az 1942. márciusi, Belzecebe történő deportálás, majd az azt követő elgázosítás során 6000 zsidó vesztette életét. Közöttük voltak annak a körülbelül 1000 főt kitevő magyar csoportnak a tagjai is, akik korábban Kolomeában és Sztanyiszlavovban húzták meg magukat. 1942. augusztus 26–27-én a Belzecebe tartó transzportok tagjai között „sok csortkovi magyar zsidó volt”.²³

Kolomeában és Csortkovban a náci hatóságok sok olyan osztrák, cseh, szlovák és német zsidót gyilkoltak meg, akiket feltehetőleg Magyarországról deportáltak a térségbe.²⁴

Galícia majdnem minden pontján történtek „kisebb léptékű” mészárlások, amelyek „csak” százakat érintettek. A Magyarországról elűzött nagyszámú zsidó deportáltak az ukrán–magyar határ körzetében való megjelenése következtében a nácik szándéka kifejezetten arra irányult, hogy a magyar–ukrán határzónát „zsidómentes” övezetté tegyék. Ezeknek a halálos kimenetelű razziáknak nagyon sok magyar zsidó áldozatuk volt. A magyar politikusok – akik tartottak a deportáltak visszatérésétől – ismételt kérelmeikkel tovább erősítették ezt a náci politikát.

A deportálások hátterében a Belügyminisztérium befolyásos bürokratája, Pásztóy Ámon állt. A látszólag szerény viselkedésű Pásztóy – mint a Belügyminisztérium Közbiztonsági Osztályának a vezetője – nagy befolyást gyakorolt a sokakat érintő és messzemenő következményekkel járó bevándorlási politika alakítására. Amint azt egyik memoranduma tanúsítja, Pásztóy közvetlen kapcsolatban állt Bárdossy László magyar miniszterelnökkel, aki egyben a külügyminiszter is volt. Pásztóy „sürgős” jelzésű üzenetében azzal a kéréssel fordult Bárdossyhoz, hogy vegyék fel a kapcsolatot a német hatóságokkal annak érdekében, hogy a magyar határral párhuzamosan elterülő 20–30 kilométeres sávot „zsidómentes” övezetté tegyék.²⁵

Egy ilyen zóna kialakítása egyet jelentett a tömeggyilkossággal. Hans Krüger és a 133-as rendőrzászlóalj perében az 1941. október 6-án Nadvornában meggyilkoltak számát körülbelül kétezerre tették. Ez az esemény előfutára és főpróbája volt az egy héttel későbbi, sokkal nagyobb léptékű sztanyiszlavovi vérengzésnek, és az egykori Lengyelország központi területét magában foglaló főkormányzóság területén ez tekinthető a „végső megoldás” felé tett első lépésnek.²⁶

Egy helybeli túlélő, akinek azt parancsolták, hogy a nadvornai tömegmészárlás után nyolc hónappal fedje le a tömegsírokat, így írt: „mindenféle széttépett imakönyvek hevertek... néhány magyar nyelvű, amelyeket valószínűleg a több száz – itt elpusztult – magyar zsidó hozott magával Magyarországról”.²⁷

Ugyanezek a vallomások azt tanúsítják, hogy a tatarovi határrendőrség (Grenzpolizei-Post) az ukrán rendészeti erők segédletével megsemmisítette a delatini zsidó közösséget, akik közül 1950 személyt lelőttek.

Mindkét esetben jelentős volt a magyar áldozatok száma. Zabiében, Zablatovban, Jaramcsében, Skalában és Bucsacsban is hasonló tömeggyilkosságokat követtek el. Helybeli túlélők pontos beszámolóí szerint: „[Kosovban] a megelőző két nap során 2.088 zsidót lőttek le, közöttük 149 magyar menekültet”. A dátum 1941. október 18. Máshol a szerző így emlékszik vissza: „a horodenkai első akció 1941. december 4-én történt. A négyezer lelket számláló zsidó közösség felét, valamint 400 magyar és román menekültet lőttek le”.²⁸

Christopher Browning szavai így foglalják össze az atrocitások hosszú sorát: „a széles körben elkövetett tömeggyilkosságok a régió déli felére összpontosultak, és legnagyobb részt a sztanyiszlavovi és a kolomeai Biztonsági Rendőrségi Hivatalok hajtották végre”.²⁹

A hivatalok vezetői Hans Krüger és Peter Leideritz voltak, akik ádázul versengtek egymással a megsemmisítések végrehajtásában.

(Egy állampolitika evolúciója) Nem kerülhetjük meg a kérdést, hogy hogyan és miért történt, hogy a magyarországi és a visszacsatolt területekről – a határok körül húzódó félkör mentén elhelyezkedő Felvidékről (észak), Kárpátaljáról (kelet) és Erdélyből (dél-kelet) – származó zsidók végül Galíciába kerültek és ott veszítették életüket. Milyen mechanizmusok és körülmények sodorták őket rettenetes sorsukba? Ehhez a problémához kapcsolódva a kutatók ismételten felvetik a kérdést, hogyan követhetett el egy fejlett jogrenddel, működő parlamentáris államformával rendelkező, büszkén hangoztatott keresztény értékrendet követő ország ilyen gaztettet? A válasz természetesen nem egyszerű.

A kitelepítés politikájának kidolgozásáért és végrehajtásáért a döntő felelősség a Külföldieket Ellenőrző Országos Központi Hatóságot (a továbbiakban: KEOKH) terhelte. 1930-ban a svájci mintát követve, a Belügyminisztérium félig önálló osztályként hozták létre a KEOKH-ot. Kormány megbízás alapján a hivatal feladata volt a különböző jogállású, Magyarországon tartózkodó külföldiek nyilvántartásba vétele, ellenőrzése és életük jogi kereteinek a szabályozása. A közigazgatási jogkörökön túl a KEOKH miniszteri rendelet kibocsátási jogkörrel is rendelkezett, ami a kormány irányelvein alapuló szabályozási felhatalmazást jelentett. Ezeknek a rendeleteknek a végrehajtásához a KEOKH kikényszerítési jogkörrel rendelkezett: mozgósíthatta a városi rendőrséget, a határrendőrséget és az állami csendőrséget is annak érdekében, hogy a nemkívánatos idegenek ellen időről-időre razziákat, internálásokat és kitelepítéseket hajtsanak végre.³⁰ Ez a hatóság leginkább a zsidók ellen lépett fel. 1935 novemberében például öt keleti megyében olyan zsidókat vettek őrizetbe, akik nem rendelkeztek letelepedési engedéllyel. Két évvel később ugyanez megismétlődött Budapesten – a zsidó szervezetek legnagyobb megdöbbenésére és tiltakozása ellenére. Ez a tiltakozás még Horthy Miklós kormányzóhoz is eljutott, aki megnyugtatta a zsidó szervezetek vezetőit, hogy az akció csak a „galíciái” zsidókra vonatkozik, az asszimilálódott zsidókra nem leselkedik semmilyen veszély.³¹

A KEOKH által elrendelt razziák és őrizetbe vételek közvetlen kihatásaként az 1930-as évek végén internálótábor-hálózat épült ki, s ez előrevetítette ezek egyik pillanatáról a másira történő deportálásának a lehetőségét. Ez a radikális – és messzeható következményekkel járó – elképzelés valósult meg 1941 nyarán. 1941. július 12-én a KEOKH „szigorúan bizalmas” feliratú rendeletével kezdődött el a kitelepítési program. A rendelet kimondta: „... *megnyílt a lehetősége annak, hogy az ország területén tartózkodó alkalmatlan idegenek, illetve külföldi állampolgárok... a közeljövőben az ország területéről eltávolíttassanak.*”³² Arra vonatkozóan, hogy kiket szükséges eltávolítani az ország területéről, semmilyen nemzetiségi vagy vallási szempontot nem határozott meg a rendelet. A későbbi körlevelekben már pontosították, hogy azokat a „lengyel és orosz” zsidókat kell összegyűjteni, akik nem magyar állampolgárok és/vagy kérdéses az állampolgárságuk, tekintet nélkül arra, hogy már rendelkeznek-e hivatalos letelepedési engedéllyel. Az őrizetbe vett személyeket a visszacsatolt területekről – Kárpátaljáról, a Felvidék déli részéről és Észak-Erdélyből –, valamint a magyarországi vidéki és budapesti internáló-táborokból vonattal Körösmezőre – egy a Kárpátokban lévő, az ukrán határhoz közel fekvő kisvárosba – szállították. A kitelepítetteket erről a gyűjtőhelyről a katonaság továbbszállította Délkelet-Galícia különböző pontjaira, ahol sorsukra hagyták, s ezzel kiszolgáltatták őket az ukrán milicisták és német SS-alakulatok kénye-kedvének. Mindezt a „fényes jövő” hazug ígéretének hangoztatásával, amely szerint az elűzöttek majd az új helyen mezőgaz-

dasági és más munkát találnak, valamint lakhatási lehetőséget kapnak az újonnan „felszabadított” és az eredeti lakosság által elhagyott falvakban és városokban.

Az 1941. július 12-i KEOKH-rendelet valójában csak az események nyitó mozzanata volt. A KEOKH szerepe a kibontakozó drámában a jogi keretek megteremtése és az állami kényszer biztosítása volt. Maga a kitelepítés, illetve a deportálás gondolata Budapesttől messze, Kárpátalján fogalmazódott meg. Magyarország keleti határterülete zsidóknak, különböző nemzetiségeknek és vallásoknak adott otthont, ahol a magyarok csak kisebbségben voltak. Mélyen vallásos – budapesti hittestvéreikkel összehasonlítva – nem teljesen asszimilálódott, nagy létszámú zsidó közösség élt itt, akik inséges körülmények között tengették életüket. Korabeli népszámlálási adatok szerint az itteni összlakosság 14,2%-a zsidó, szemben az 5%-os országos átlaggal. Észak-Erdéllyel együtt ez volt Magyarország gazdaságilag legelhanyagoltabb és legszegényebb régiója.

Megelőzve a KEOKH direktíváit, Kozma Miklós, Kárpátalja kormányzói biztosa³³ majd-hogynem egyedülállónak mondható megoldást javasolt a régió „zsidótlánítására”. Horthy 1940-ben közvetlenül nevezte ki erre a posztra Kozmát mint különmegbízottját, aki teljehatalommal rendelkezett a normál kormányzati munkán kívüli döntések meghozatalára. Ez azt jelentette, hogy Kozma tervet készített már az első hivatalos KEOKH-rendelet megjelenése előtt a deportálás lebonyolítására. Kozma sorozatos kijelentései tükrözik a politikai elit többségének a „külföldi” zsidók kérdésében képviselt véleményét. 1941 elején a régió zsidó lakosságáról elmélkedve így ír: „Nagyon örülnék, ha ki lehetne őket valahová vándoroltatni, de egyelőre nem lehet.”³⁴ A térség szegénységét súlyosbító helyi gazdasági nehézségek orvoslására a kormányzói biztos azt javasolta, hogy oldják meg a „zsidó kérdést”. Még pontosabban: Kozma azt képviselte, hogy a zsidó gazdasági javakat adják át a térség magyar-keresztény lakosainak. Ekkor a zsidók jelentették a térségben a középosztályt. 1941. június utolsó napjaiban így nyilatkozott: „Azok a kérdések, amelyek fájdalmasak voltak és ellentéteket jelentettek, fokozatosan megenyhülnek. [...] A jövőben pedig a helyzet még inkább meg fog javulni, mert azoknak az elemeknek, amelyek Kárpátalján *politikai vagy népi okokból nem érzik jól magukat, módjukban lesz hamarosan oda távozni, ahol jobb megélhetést remélnek és érzelmeiknek megfelelő hazát találhatnak.*”³⁵ [kiemelés – G.E., S.T.]

Azok közül, akik ezeket a szavakat olvasták, senki nem vette észre, hogy ez figyelmeztetés, és a zsidókat fenyegető, elkerülhetetlen deportálásra vonatkozik.

1941. június 22-én Németország megtámadta a Szovjetuniót. A magyar kormány, illetve a hadvezetés tudott a német támadás tervéről. A magyar illetékesek azzal számoltak, hogy a háború lehetőséget ad a „nemkívánatos elemek” eltávolítására. Június 7-én Kozma találkozott a miniszterelnökkel, és kifejtette a kitelepítés sürgősségére vonatkozó nézeteit. Kozma megnövekedett aktivitását jelzik a belügyminiszterrel június 10-én, a miniszterelnökkel június 14-én és Horthy Miklóssal június 24-én folytatott megbeszélései.

A deportálások kezdete – immár megmásíthatatlanul – 1941. július 10-e volt. Kozma a bekövetkező deportálásról mint eldöntött tényről informálta a miniszterelnököt: „A jövő héten a nem magyar állampolgár, idemenekült galíciánereket, az exponált ukrán agitátorokat és a cigányokat át fogom tétetni a határon. A részleteket Barthával [hadügyminiszter], Szombathelyivel [a Kárpát-csoport vezetője] és a debreceni hadtestparancsnokkal megbeszéltem.”³⁶ A magyar hadsereg éppen ezen a napon foglalta el Kamenyec-Podolszkijt. Kozmának a deportált zsidók vagyonának a felhasználásáról szóló, 1941. július 12-i keltezésű feljegyzése a zsidókat már múlt időben említi.³⁷ Ha ezt a kijelentést összevetjük a már idézett, ugyancsak július 12-i KEOKH memorandummal – ami a deportálásra szánt embereknek csak a „regisztrálásáról” szól –, megállapíthatjuk, hogy a kárpátaljai zsidók kitoloncolása már korábban kezdetét vette.

Noha a kormányzói biztos és a magyar katonai hatóságok közötti egyeztetésekről – amelyek a kitelepítésekre vonatkoztak – nem maradt fenn kiterjedt dokumentáció, kétségtelen, hogy a katonai vezetés részt vett az akció megtervezésében és később a megvalósításában is. Kozma 1941. július 10-i beszámolóját erősíti meg Werth Henrik vezérkari főnök július 7-én kiadott tervezete a deportálásról, amelyben arra utasítja Szombathelyi altábornagyot, hogy kezdjen tárgyalásokat a kárpátaljai kormányzói biztos hivatalával a megvalósítás részleteinek tisztázása érdekében. Fennmaradt Werthnek 1941. július 9-én, a Kárpát-csoportnak kiadott utasítása, amelyből világosan kitűnik, hogy a vezérkari főnök is részt vett a deportálás előkészítésében és megvalósításában. A parancs – amelyet László Dezső altábornagy továbbított – azt tartalmazta, hogy: „Ezt a megszállt területet sokáig szeretnénk kezünkben tartani, hogy a zsákmányolt hadianyagot, élelmiszert, üzemanyagot és főleg gumit, amilyen gyorsan csak lehet, hazaszállítsuk és másrészt, hogy erre a területre a *nem-kívánatos honi elemeket, zsidókat és ukránokat áttelepíthessük.*”³⁸ [kiemelés – G.E., S.T.]

A visszacsatolt erdélyi terület határszéli megyéiben helyi hivatalnokok – saját kezdeményezésükből – már 1940 őszén tömegesen toloncoltak ki zsidókat.³⁹ 1941. július 8-án kiadott rendeletében Máramaros megye alispánja, dr. Ajtay Gábor ugyancsak központi utasítástól függetlenül sürgette, hogy a helybeli lakosok térjenek vissza a szülőföldjükre [Galícia], ahol majd mezőgazdasági munkából fognak megélni. Ezt a „rózsás” jövőképet tovább árnyalta, hogy a hatóságok erősítés érkezéséről adtak hírt.

„Figyelemmel Galícia egy jó részének a honvédsapatok által történt megszállására, a kérdés méltányos rendezését a zsidótörvény rendelkezéseinek végrehajtása előtt megkísérlem és felhívom a vármegye területén lakó zsidóságot, s elsősorban azokat, akik Galíciába kívánnak költözni, hogy a vonatkozó jelentkezési ívek kitöltése végett illetékes hatóságuknál, nevezetesen: Máramarosszigeten a város polgármesterénél, illetőleg az általa kijelölt szervnél, községben pedig a községi elöljáróságoknál 8 napon belül jelentkezzenek. Felhívom az érdekeltek figyelmét arra, hogy átköltözésüket központilag fogom megszervezni és lebonyolítani, amit nagyban megkönnyít az a körülmény, hogy a megszállt területekről a lakosság nagy részét az oroszok eltávolították, illetőleg azok az orosz csapatokkal elmentek, így a zsidóság elhelyezése s új élet indítása nagyobb nehézségbe nem ütközik. A zsidóság érdekeit szolgálja az, ha az itteni pozícióinak mielőbbi felszámolásával a vármegye területén levő bizonytalan helyzetét likvidálja, s hatósági támogatással új életet kezd Galícia földjén.”⁴⁰

Az alispán nem pontosította, hogy milyen erősítéssel és kik érkeznek, hogy segítsenek a visszatelepítés lebonyolításában. De az időzítés, a tartalom és más, hasonló témájú közlemények azt valószínűsítik, hogy Ajtay Gábor és néhány középszintű hivatalnok, akik a határvidéken dolgoztak, közvetlenül a kormányzói biztostól kaptak előzetes felhívást arra, hogy távolítsák el a térségben lakó zsidókat. Történt ez annak ellenére, hogy megfelelő feltételek híján ilyen nagyságrendű kitelepítést nem lehetett önállóan lebonyolítani.

A korabeli dokumentumokat és a történészek munkáit tanulmányozva megállapíthatjuk: szinte bizonyos, hogy a deportálás kezdeményezője Kozma Miklós kárpátaljai kormányzói biztos volt. A magyar katonaság és a vezérkar aktív részvétele biztosította az előzetes tervezést és logisztikai támogatást. A KEOKH irányelvei és rendeletei pedig a „kormány általi legitimációt” nyújtották, noha a legitimáció ebben az esetben talán nem a legmegfelelőbb kifejezés. A KEOKH egyoldalúan megnövelte a kitelepítendőek számát azzal, hogy az internáló-táborokból és Budapestről több ezer zsidó menekültet ítélte deportálásra. Azt nehéz megmondani, hogy ez a bővítés előre elhatározott lépés volt-e vagy csak az adott pillanatban született hirtelen KEOKH-döntés. Nincsenek olyan bizonyítékok, amelyek segítenének megválaszolni ezt a nehéz kérdést. Azt azonban tudjuk, hogy az

észak-magyarországi, kárpátaljai és észak-erdélyi kitelepítések kronologikusan július 12. előtt vagy körül kezdődtek. Az internáló-táborok kiürítése 10 nappal később, július 23. körül történt. A budapesti zsidók eltávolítása pedig augusztus elejére tehető.⁴¹

Az a kérdés, hogy a legfelsőbb magyar kormányzati körök milyen részletességgel ismerték, illetve hogy jóváhagyták-e az eljárást, még vitatott, de a történelmi tisztázásra feltétlenül szükség van. Nem került napvilágra olyan dokumentum, amely egyértelműen bizonyítaná, hogy a minisztertanács „hivatalosan” kiadott volna egy kitoloncolási parancsot.

Kozma 1941. június 16-i feljegyzése a minisztertanáccsal folytatott megbeszéléséről azt igazolja, hogy az egyetlen megoldandó kérdés a deportálások anyagi fedezetének biztosítása volt.⁴²

A mozaik egy következő darabja Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter felszólalása 1941. november 26-án, egy parlamenti vitában, ahol nyilvánosan elismerte a deportálásokban való felelősségét: „amint csapataink előre nyomultak Galíciában, utasítást adtam arra, hogy a galíciai zsidókat (...) toloncolják vissza a szülőföldjükre”⁴³.

A kérdés megítélése szempontjából közömbös, hogy ez a felszólalás csak színjáték, vagy egy viszonylag józan politikus felelősségének a beismerése volt-e, aki 1941. augusztus 8-án saját hatáskörében leállította a deportálást. A korabeli dokumentumokra és a háború utáni perek vallomásaira támaszkodva összeáll egy, az adott helyzetet bemutató koherens kép. A bizonyítékok szerint a legfelsőbb kormánykörök tudtak a deportálásokról és helyeselték őket. Amerikai diplomáciai dokumentumok azt bizonyítják, hogy a miniszterelnök tisztában volt a deportáltak sorsával. Ormos Mária nagyszerű munkája – amely Kozma Miklós feljegyzésein alapul – azt a hipotézist támasztja alá, hogy Kozma központi szerepet játszott a kitelepítés gondolatának megvalósításában, valamint nyilvánvalóan kiderül a kormány bűnrészessége is.⁴⁴

(Egy idea megvalósítása) Az a gyorsaság és hatékonyság, amellyel a felvidéki, kárpátaljai, észak-erdélyi, magyarországi – vidéki és budapesti – zsidókat elfogták, elszállították és gyűjtőtáborokba zárták, szoros együttműködést követelt a helyi polgári hatóságok, a katonai erők és a központi közigazgatási szervek között. A terv gyakorlati kivitelezése helyi és „műveleti” szinten sokszor brutális és önkényes volt, megszegve mind a magyar, mind a nemzetközi jogi normákat. A Németországból és máshonnan érkező valódi menekülteken kívül a deportáltak között voltak olyan zsidók, akiknek a felmenői már generációk óta Magyarországon éltek, de nem rendelkeztek állampolgársággal; voltak olyanok, akiknek az állampolgársági kérelme folyamatban volt; és voltak olyanok is, akik rendelkeztek magyar állampolgársággal.

Végül voltak keresztények is, akiket zsidó házastársukkal vagy szüleikkel együtt deportáltak.⁴⁵

Amerikai diplomáciai híryanagokból tudjuk, hogy a különböző internálótáborok – ahol lengyel, osztrák, német, cseh és még francia menekültek is voltak – kiürítése július 23-án kezdődött. A külföldi deportáltak általában olyan országokból származtak, amelyek már nem voltak önálló államok. Azt a tényt, hogy ezek az akciók nemzetközi jogot sérthettek, teljesen egyértelművé teszi az amerikai nagykövetnek a magyar miniszterelnökhöz írt levele:

„A deportálást elrendelő jogszabályt kiterjesztették a német, a bécsi és a prágai zsidó menekültekre is... ami a menedékjog egyértelmű megsértésének tűnik, amely jogot a szuverén államok biztosítani szoktak a menekültek számára”⁴⁶.

Aggasztóan keveset tudunk azoknak a nem-zsidó családtagoknak – keresztény házastársaknak és gyermekeknek – a sorsáról, akik szeretteikkel együtt mentek Galíciába.

Miközben a KEOKH listákat küldött Kárpátalja különböző településeire és más távoli területekre, a helyi hatóságok és a katonaság teljesen független erőként működtek, és a központi rendelkezéseket vagy önkényesen alkalmazták, vagy egyszerűen figyelmen kívül hagyták. Ez a tény jelzi a központi közigazgatás és a helyi szervek közötti együttműködés hiányát, valamint a nagyfokú korrupciót és a rendeletek végrehajtásának önkényes esetlegességét is. Egy Dombón elfogott kárpátaljai túlélő szavai felfedik azt az önkényeséget, amellyel a helyi listákat összeállították. Egy keresztény család elirigyelte a túlélő családjának sikeresen működő pékségét, ezért kerültek fel a listára. Csak az együttérző rendőrfőnök-helyettes közbenjárására kerültek le a listáról és maradhattak – időlegesen – Dombón.⁴⁷

Még megrendítőbb a tény, hogy olyanokat is elfogtak és kitoloncoltak, akik minden kétséget kizáróan rendelkeztek magyar állampolgársággal, illetve bátorságukért kitüntetést is kaptak az első világháborúban. A következő szívbemarkoló beszámoló annak a túlélőnek a története, akinek az édesapja a kőrösmezői átmeneti táborban hősi érdemrendjét a hozzá tartozó dokumentummal együtt bemutatta a tábor vezetőjének. Kezében a kitüntetéssel odalépett Orbán alezredeshez, aki rövid és ellentmondást nem tűrő válaszát követően „a magyar királyi hadseregnek nincs szüksége büdös zsidókra...”, a könyörgő család szeme láttára szétépte a dokumentumot. A szemtanú látta, hogy az apja „egyszerűen összecsukszott a szavak hatása alatt... az egész világa darabokra hullott körülötte”. Nem sokkal ezután meghalt Galíciában.⁴⁸

A valóságban a kitoloncolások lebonyolítása nem a tervezettnek megfelelően zajlott. Ha egy pillanatra eltekintünk is a katonai felső vezetés köreiből jelenlévő erőteljes antiszemitizmusról, az 1941-es akciókat minden túlzás nélkül a következők jellemzik: a hozzáértés és az ellenőrzés hiánya, a gyenge tervezés, az együttérzés teljes hiánya, nagy adag brutalitás és tökéletes közöny a deportáltak sorsát illetően.

Az archív anyagok és a vallomások tanúsága szerint a kitoloncoltak összegyűjtése és a határon történő átszállítása a lebonyolítás és a módszerek tekintetében – kisebb különbségektől eltekintve – egységes képet mutatnak. Egy munkácsi túlélő – aki több mint egy évig tartó galíciai bolyongás után tudott visszatérni Magyarországra – megrázó történetet mondott el: „Reggel 5-kor kopogtak az ajtón. Fél órát kaptunk arra, hogy egy bőröndbe becsomagoljunk, és csak 30 pengőt vihettünk magunkkal.”⁴⁹

A hirtelen távozás nem tette lehetővé, hogy gondoskodjanak a hátrahagyott állapotokról, hogy odaadhassák a ház kulcsát egy családtagnak vagy barátoknak. Míg néhány helységben a kifosztott deportáltak hátramaradt javait ellenőrzés mellett kellett volna kiosztani, a valóságban az eredmény szabad rablás volt. Egy másik deportált – a Felvidék déli részén található Dúlházáról származó 12 éves leány – beszámolója egy másik tragikus esetet mutat be. Amint a családot a vasútállomásra kísérték, elhaladtak a szomszédos keresztény család előtt, amelynek egyik nőtagja – aki baráti viszonyban volt az elhurcolt szemtanúval – szegyenkezés nélkül megkérdezte, hogy elviheti-e a gyerekszoba-berendezést.⁵⁰

A szállítási folyamat vizsgálata is megrázó eredménnyel jár. A magyar és német becslések szerint a Magyar Királyi Honvédség a csendőrség segítségével napi ezer embert szállított el. Az amerikai követség ezt a számot napi kétezerre becsüli. A korabeli feljegyzések és a túlélők beszámolóit rettenetes képet tárnak elénk: zűrzavar, gondatlanság, a szabályok teljes negligálása, nem beszélve az együttérzés teljes hiányáról, ami a katonákat és a rettegő csendőröket egyaránt jellemezte. Mindkét szervezet tagjai rendszeresen kifosztották a szerencsétlen deportáltakat vagy már az induláskor, vagy amikor megérkeztek egy ismeretlen, galíciai helyre. Moshe Deutsch visszaidézte, hogy Kamenyec-Podolszkijba érkezve a csendőrök azt parancsolták, hogy „felemelt kézzel álljunk, míg ők átkutatták

a zsebeinket, és mindent – pénzt, érmeket és órát – elvettek tőlünk”. Az „ismeretlen” helymeghatározás pontosan lefedi, hová vitték a deportáltakat. A végállomás majdnem minden esetben ott volt, ahol a parancsnokok vagy akár az alacsony rendfokozatú katonák önkényesen kijelölték: mezőn, erdőben vagy néha egy kis faluban, és „senki sem tekinthetett vissza, mert golyót kapott a fejébe”.⁵¹ Egy gépkocsizó alakulat tagja egy olyan deportált csoporttal találkozott Skala mellett, akiket egyszerűen kiraktak az útra. A találkozásra így emlékszik vissza: „a teherautó személyzete semmilyen iránymutatást nem kapott a deportáltakra vonatkozóan, a katonák pedig egy idő után belefáradtak a szállításukba ... így a deportáltak számára csak az út menti árok maradt. Az végül befogadta őket”. Egy deportált uglyai (kárpátaljai kis falu) család egyetlen túlélője, egy fiatal fiú visszaidézte a zavarodottságot, ami úrrá lett azon a néhány száz emberen, akiket egy késő este szó nélkül magukra hagytak az erdőben. A teherautók megfordultak, és a szerencsétlen, sorsukra hagyott emberek minden cél nélkül elindultak. Menetelésüket a rettegett ukrán milicisták támadásai, rablásai, nemi erőszakai és gyilkosságai még elviselhetetlenebbé tették. Útjuk mellékutakon és erdőkön át vezetett Tluste, Borscsev, Skala, Orinin és végül Tarnopol városán keresztül. A „könnyek útja” – ahogy a túlélők emlegetik – ismét Orininbe vezetett, ahol egy csendes mező mellett néhány elmenekült fiatal ember kivételével, az egész csoportot – mintegy kétezer főt – legéppuskázott egy SS-alakulat.⁵²

További galíciai zsidó források számolnak be a deportáltak testi megpróbáltatásairól és lelki szenvedéseiről. A sztanyiszlavovi megérkezésről egy helybéli így ír: „A magyar és az ukrán lakosok útközben kifosztották a szerencsétlen menekülteket, akik borzalmas állapotban elgyötörten, rongyosan, legyengülten, éhesen, betegen és nélkülözve érkeztek meg”. Tluste városában az ukrán lakosság megbízott a zsidó orvosban és támogatta is a doktort, aki egy kis faluban találkozott „300 zsidó menekülttel, asszonyokkal, gyerekekkel és öregekkel”. Az orvos a legnagyobb megdöbbenéssel szerzett tudomást arról, hogy „a magyar katonák lerakták a zsidókat a kocsiról, és közölték velük, hogy ez a falu az övéké – házak, legelők, minden – majd hangos nevetéssel elmentek”.⁵³ A csoport feldühödött paraszttal találta szemben magát. Ebből a pokoli helyzetből véres konfliktus kerekedhetett volna, ha az orvos ezt nem akadályozza meg.

A magyar katonai vezetésnek a hazai és a megszállt galíciai területeken élő zsidósághoz való viszonya nem volt egységes. A magyar vezérkar főnöke, Werth Henrik vezérezredes meggyőződéses náci és fanatikus antiszemita volt.

Szombathelyi Ferenc vezérezredes, Werth utódja így írt a vezérkart meghatározó állásfoglalásról és magatartásról: „A vezérkar teljesen németpárti volt a politikai elgondolásai alapján... közvetlen környezetemben magas rangú tisztek és tábornokok teljesen németbarátok voltak...”⁵⁴

Fennmaradt levelezésből tudjuk, hogy Werth 1941. augusztus 19-én, a miniszterelnök megkerülésével, egyenesen Horthy kormányzóhoz fordult azzal a javaslatlall, hogy a galíciai deportálásnál sokkal átfogóbban használják ki a háború adta lehetőségeket, és toloncoljanak ki minden „nem-magyar állampolgárt, különös tekintettel a románokra, ukránokra és a teljes zsidó közösségre”.⁵⁵ Ez az etnikai tisztogatást javasoló memorandum közel 8 millió ember eltávolítását vette tervbe.

Nagy általánosságban elmondható, hogy a magyar haderő hat héten át tartó fennhatósága Dél- és Kelet-Galíciában a helybéli zsidó lakosok számára biztonságot jelentett az ukrán lakosság egy részének ádáz és kegyetlen antiszemitizmusával szemben. Ez éles ellentétben állt a német megszállók politikájával, akik illetékességi területükön kifejezetten támogatták a zsidóellenes pogromokat. A helybéli zsidók, akik nosztalgiával emlékeztek vissza a türelmes Habsburg időkre, megkönnyebbüléssel fogadták a magyar katonák érkezését, és

gyakran fordultak hozzájuk védelemért a fosztogató ukránokkal szemben. Egy galíciai túlélő visszaemlékezésében a magyar megszállás egy majdnem idilli pillanatát idézi vissza: „egy csodálatos nyári estén katonák és tisztek ültek a fűvön a tűz körül... Az egyik katona egy szívszorítóan szomorú dalt játszott a hegedűjén... [Utolsó levél] Az erkélyen álltam, és láttam, hogy a katonák sírtak. Az én arcomon is könnyek peregtek végig.”⁵⁶

A túlélők tudatába azonban elsősorban nem ezek az érzelmes jelenetek, hanem a mindennapos bántalmazás, az önkényes letartóztatások, a fegyveres fosztogatások emléke vésődött be. A német megszállás tükrében a magyar megszállás „vihar előtti csend” volt. A magyar–német katonai szövetség ebben az időben ellentmondásos volt, mert a helyi magyar gyakorlat gyakran eredményezett konfliktusokat a német katonai vezetéssel. A külügyminisztériumhoz és a legfelsőbb német hadvezetéshez befutó jelentésekben a magyar hadsereget egyértelműen „zsidó-barátnak” tüntetik fel. Egy 1941. július 15-én kelt, Berlinbe küldött beszámolóban például az áll, hogy a magyar katonaság „azonnal közbelépett”, amint „[ukrán] milicisták zsidók elleni akciót hajtottak végre.”⁵⁷ A helyzet gyújtópontjában a több ezer magyar zsidó beáramlása állt, akiket a magyar hatóságok 4–5 hét alatt telepítettek ki. Noha egy 1941. augusztus 25-i német operatív helyzetjelentés egyértelműen arra utal, hogy a két fél között folytak tárgyalások, ezek a megbeszélések leginkább a kiűzött zsidók visszatoloncolásáról szóltak. Egy két hónappal későbbi magyar levél közvetve bizonyítja: a német álláspont arra vonatkozott, hogy azokat a magyar zsidókat, akik képesek voltak visszatérni Magyarországra, ne lehessen ismét átdobni a határon, hanem kerüljenek magyar internálótáborokba.⁵⁸ A deportálást tehát a magyarok nem egyeztették és nem is hagyták jóvá sem a német katonai, sem az elfoglalt ukrán területek közigazgatási vezetésével. Ezzel párhuzamosan folyt a romániai zsidók kiűzése a déli szektorból északi irányban Kamenyec-Podolszkijig és még azon túl is, ami tovább nehezítette a német tervezést.⁵⁹ Ez kínos találkozókat és feszült helyzeteket teremtett a két szövetséges között. Egy operatív jelentés bizonyossága szerint a 10. magyar vadászászlóalj – majdnem a kamenyec-podolszkiji tömegmészárlással egy időben – több mint 1000 zsidót kényszerített át a Dnyeszeren Galíciába. Egy „Tarnopol” nevű német különleges alakulat (Einsatzgruppe) azonban közbelépett, és a magyar zsidókat visszatoloncolta.⁶⁰ A Magyarországról kiszállított zsidók számára azonban nem volt visszaút. Legtöbbször a Kárpátokhoz közeli városokban találtak – legalább egy rövid időre – menedéket. Egy magyar katonatiszt találkozott ezekkel a szerencsétlen emberekkel a határ menti Tatarowban, és 1941. októberi naplóbejegyzésében így emlékezett vissza: „... beérek Tatarow-ba. Itt mindenütt magyar szó üti meg a fületem. Rengeteg magyarországi kizsupolt zsidó él itt, aki a Dnyeper vidékére lett kitelepítve, de ebben a kitelepítésben semmi rendszeresség nem volt. Miután a németek terhesnek találták a bolyongó tömeget, visszazavarták őket a Kárpátok vonaláig. Most így vándorolnak mint a nomádok, koldulva, ukránok által pusztítva, mindig tovább és tovább verve.”⁶¹ Valóban, német parancsnokságok egyes helyeken hazatérésre engedélyt adó okmányokkal látták el a magyar deportáltakat. Előfordult, hogy az engedély érdekében a helyi zsidó közösség vesztegetett meg német tiszteket.

A két szövetséges közötti egyik ütközőpontot az jelentette, hogy a magyar fél vonakodott részt venni a genocídiumban – legalábbis az általuk megszállt szektorban. Zsitomirban például 1941. július 15-én leállították az ukrán milícia zsidók elleni egyik akcióját.⁶² Majdnem ugyanebben az időben a magyar határhoz közeli kis faluban, Ricskában a magyar parancsnok „azonnal elengedte azokat a zsidókat, akiket be akartak börtönözni. Válaszként az ukránok bepanaszolták a magyarokat a németeknél, hogy támogatják a zsidókat... ennek eredményeként a németek a saját katonai rendőrségüket ültették a magyarok helyébe.”⁶³

Szombathelyi Ferenc altábornagy – a megszálló Kárpát-csoport parancsnoka, szeptemberben pedig már vezérkari főnök – példája is rávilágít a megszálló magyarok problematikus viszonyára a lengyelekkel, ukránokkal, németekkel és a helybeli zsidókkal. Visszaemlékezéseiben Szombathelyi rejtélyes utalást tesz arra, hogy milyen szerepe volt Kolomeában 200 zsidó megmentésében, „a Gestapo kezei közül, kik halálra voltak ítélve, fenyegetésük dacára.”⁶⁴ Ez az esemény 1941. július 15-én vagy 16-án történt, és hamar híre ment a dél-galíciai zsidók között. Egy magyar altábornagy, aki saját sírjukat ásó zsidókat mentett meg. Ez a történet jóval több annál, mint amennyinek látszik. A már említett Peter Leideritz SS Obersturmführer lett volna ennek a megakadályozott tömeggyilkosságnak az elkövetője, akit Sztanyiszlavovból irányítottak át Kolomeába az ezt megelőző napon, hogy ellenőrizze a zsidók Kolomea környéki kivégzését. Egy helybeli túlélő elmondta: a térség zsidó lakosságának megfélemlítése céljából a Gestapo „összegyűjtött 200 zsidót és Kolomea mellé Dialkoivce-be [más források szerint Korolovkába] vitték őket, és megásatták velük a saját sírjukat. Ekkor jött erre egy magyar tábornok. Megállította a német gyilkosokat, leállította a munkát, a zsidókat visszaküldte Kolomeába, ahol elengedték őket.”⁶⁵

Tekinthetnénk helyi jelenségnek a történeteket, de emlékeznünk kell rá, hogy ekkor a magyar haderő főhadiszállása Kolomeában volt. Az esetet értelmezhetjük az őszinte együttérzés megnyilvánulásaként is. Szombathelyi helyettesének visszaemlékezése szerint az egyik áldozat felesége – aki franciául beszélt az alezredessel „Kezeit tördelve fakadt sírásra, rimánkodó mozdulattal elém vetette magát a földre, átkarolta csizmámat, megcsókolta annak a fényes orrát. . .” Amire Szombathelyi „szomorúan azt felelte: bár csak a feleségednek sose legyen szüksége, hogy életedért így kelljen könyörögnie.”⁶⁶

Visszatekintve majdnem szurreálisnak látszik, hogy egy alacsony rangú SS-főhadnagy és egy teljhatalmú magyar altábornagy között konfrontáció keletkezhetett. De Peter Leideritz, a kolomeai biztonsági rendőrség parancsnoka egyáltalán nem volt egyszerű SS-tiszt. Míg egyfelől csak egy 25 főből álló, kolomeai biztonsági rendőrségi egység parancsnoka volt – amit egy 20 fős, népi németekből álló alakulat és egy 100 főből álló ukrán milicista csapat erősített meg (Hilfspolizei vagy Hipo) –, másfelől kiegészíthette erőit a különböző helyeken szolgálatot teljesítő határrendőrséggel, valamint a 133-as tartalékos zászlóaljjal, amely részt vett Sztanyiszlavovban a zsidók meggyilkolásában.

Leideritz fellépése tragikusan érintette a Kolomeában, Horodenkában, Nadvornán, Delatinban, Zabiében, Zablatovban és más városokban átmenetileg menedéket kapott magyar deportáltak ezreit. Leideritz az első pillanattól kezdve megmutatta, hogy ő az egyik legkegyetlenebb, leggyorsabb tömeggyilkos Dél-Galíciában. Hatékonyságát talán csak cinizmusá multha felül. Módszeréhez hozzátartozott, hogy a helyi zsidó közösségekkel fizettette ki az éppen folyamatban lévő népiirtás számláját. A horodenkai 2000 zsidó lemeszárlása után – akik közül 400 magyar és román deportált volt –, Leideritz elment a zsidó tanácshoz [Judenrat] és bemutatta a költségeit tartalmazó számlát – üzemanyag, golyó, autó használat, stb. – összesen 10.000 zlotyi, amit 10 órán belül kellett kiegyenlíteni.⁶⁷

Ha megpróbáljuk értékelni a magyar hadsereg deportáltakhoz való viszonyulását, figyelembe kell vennünk egyrészt a vezérkar egyértelmű antiszemitizmusát, másrészt az egyes személyek mentési akcióit, amelyeket hol őszinte együttérzés, hol mohóság vezérelt. A helyzet ellentmondásosságára rávilágít Szombathelyi altábornagynak a véleménye, amely szemben állt a vezérkar tagjainak álláspontjával a deportálások nagyságrendjét és ésszerűségét illetően. Július 14-én, amikor a tömeges kitelepítések megkezdődtek, Szombathelyi megkérdőjelezte a deportálások indokoltságát, és felhívta a figyelmet a veszélyekre, különös tekintettel arra a tényre, hogy a német katonai vezetéssel semmilyen

konzultáció nem történt e tárgykörben. Úgy látta, a Galícia feletti ellenőrzést kétségbevonhatatlanul át kell majd adni a németeknek, és számítani kell arra, hogy az egyoldalú magyar kitelepítési akciók sem maradnak német válaszlépés nélkül. Szavai profétikusnak bizonyultak.⁶⁸

A helyszínen tartózkodó katonai egységek eljárásával kapcsolatos visszhangok vegyesek voltak, a katonai akciók vagy éppen azok hiánya tele volt megokolási ellentmondásokkal. Beszámolók szerint a magyar megszálló hadsereg zsidó munkaszolgálatosai rémült elképedéssel és együttérzéssel tekintettek hittestvéreik szerencsétlen sorsára. A deportált családok gyakran találkoztak frissen besorozott katonákkal. Ezek a találkozóok szívszorítóak voltak. A galíciai atrocitásokról szóló hírek sokszor éppen a munkaszolgálatosok és a reguláris katonák közvetítésével kerültek be Magyarországra. A katonatisztek időnként védelmet nyújtottak a szegény, kiszolgáltatott, vándorló deportáltaknak a fosztogató ukrán milicistákkal szemben. Ugyanakkor a legmagasabb hivatalos politikai körök felbujtóként támogatták a pusztítást. 1941. szeptember 27-ről és 29-ről datálódik a Kárpát-csoport új parancsnokának, Farkas Ferenc ezredesnek a parancsa, amely megtiltja, hogy a hadsereg katonái segítséget nyújtsanak a deportáltaknak. Ez vonatkozott arra is, hogy a kitoloncoltak nem kaphattak sem levelet, sem pénzt otthoni rokonaiktól. Farkas rendelete szerint: mérlegelnünk kell, hogy „a jelenlegi súlyos közgazdasági helyzetben a zsidóság ezzel a ténykedésével is beláthatatlan károkat okoz. . .” A deportáltak sorsát tovább súlyosbította a vezérkar főnökének az az utasítása, amely megtiltotta, hogy a katonaság vagy más hatóságok segítségével visszacsempésszék Magyarországra a zsidókat, akik kétségbeesetten próbáltak visszatérni az országba. Az utasítás megfogalmazása is könyörtelen: „Tiltó rendeletem megszegőivel szemben a legszigorúbban fogok eljárni.”⁶⁹

Az utasítás kemény megfogalmazása a valóságot tükrözi. Túlélők vallomásai és haditörvényszéki dokumentumok bizonyítják az embercsempészet gyakorlatát, mind anyagi haszonszerzés, mind humanitárius indítatásból.⁷⁰ A KEOKH és a Magyar Határőrség egyértelmű célkitűzése – amelyet a határrendőrség és a csendőrség hajtott végre – az volt, hogy minden áron megakadályozzák a kitelepítettek Magyarországra történő visszatérését.

Azokat a magyar zsidókat, akik sikeresen visszatértek a határon át és azokat a galíciai gettókból menekült zsidókat, akik túléltek a tömegmészárlást, rendszeresen átadták a német hatóságoknak, akik azután kivégezték őket.⁷¹ Szerencsésebb esetben a magyar katonaság elszállította őket Kolomeába. Ez a gyakorlat nem kímélte azokat a nem-zsidó családtagokat sem, akik az ukrainai rémálom elől vissza akartak térni Magyarországra. A kárpátaljai kormányzói biztosi hivatalnak a miniszterelnökhöz és a belügyminiszterhez megküldött feljegyzése idézi a már említett Pásztóy Ámont. A feljegyzés a hivatalos álláspontot tükrözi: „a külföldi állampolgárok és az őket önként elkísérő keresztény családtagjaik visszatérése Magyarországra nem képezi vita tárgyát”.⁷²

Albert Fine és családja, akik csodával határos módon kimenekültek a kamenyecpodolszkiji tömegsírbelől – mind a német, mind a magyar katonai hatóságok által aláírt – keresztény személyi okmányokkal érkeztek vissza, de ismét kiutasították őket az országból és visszatoloncolták Kolomeába.⁷³

Ahhoz hogy megérthessük ennek a politikának az elkerülhetetlen következményeit, át kell tekintenünk a helyzetet a határ mindkét oldalán. A magyar kéréseket követően a német biztonsági rendőrség megerősítette a határvidéket, és több határrendőrségi állomást állított fel Tatarovban és a Wyszkow hágónál. A határpontok megerősítését a sztanyiszlavovi Hans Krüger SS Hauptsturmführer hajtotta végre, felettesének, a lvovi Helmut Tanzmann SS-Obersturmbannführernek (alezredes) az utasítására. Ezzel a dön-

téssel egy időben Tanzmann alezredes parancsba adta, hogy „le kell lőni az összes galíciai zsidót, akiket szökés közben a magyar határrendőrség elfogott, majd visszaküldött a határ túloldalára”.⁷⁴

Az a tény, hogy a német egységek tömeggyilkosságokat követtek el, nem meglepő. A zsidók elpusztítása már a Szovjetunió ellen folytatott háború legelején az állampolitika szintjére emelkedett. De vajon elmondható-e ugyanez a magyar királyi hadseregről? Részletes bizonyítékokra és túlélők visszaemlékezéseire támaszkodva, úgy tűnik, mind a csendőrség, mind a katonai egységek csatlakoztak a németekhez a zsidók alkalmoszerű és módszeres meggyilkolásában, esetenként a határ mindkét oldalán. Sok, egymástól független forrás ad hírt a Dnyeszternél történt atrocitásokról. „Később olyat is hallottunk – ezt nem láttam! – hogy nagyobb tömegüket magyar katonák, tisztjeik parancsára behajtották a Dnyeszterbe, hogy így keljenek át rajta, ami csak nagyon keveseknek sikerült.” Simon főhadnagy, a győri utász zászlóalj parancsnoka, aki ezeknek az atrocitásoknak a kezdeményezője, sokszor kerül említésre a dokumentumokban és a túlélők vallomásaiban. Ugyanezek a források hírt adnak sok száz holttestről, amelyek a Dnyeszter folyó hídjai körül lebegtek.⁷⁵

Frojimovics Kinga könyvében idéz egy visszaemlékezésből, amelyben egy szemtanú leírja, hogy egy Kőrösmező melletti erdőben hogyan gyilkoltak meg menekülteket.⁷⁶ Ennek a visszaemlékezésnek a valóságtartalmával kapcsolatban kételyek merülhetnek fel. Ennél sokkal hitelt érdemlőbb Kozma Miklós vallomása. 1941 októberében Kozma – egy shakespeare-i fordulattal – személyes vallomást bízott egy látogatójára. Azokról a gyilkosságokról beszélt, amelyek a határhoz közel, a magyar oldalon történtek, és Kozma számára visszatérő szellemi kinszenvedést jelentettek. Szavai vérfagyasztóak: „Százszoros titok, amit mond éjjelenként, nem minden nap, de sokszor holttestek hevernek ott. [...] S hiába tiltakozik, küld híradást titkos drótokon a Belügynek, a hadseregnek, a kormányzónak. ... Maga a tett a mi lelkünkön szárad. Érted? Mi öljük meg őket.”⁷⁷ Kozma, az 1941-es deportálások kezdeményezője, nem sokkal a november 2-i infarktusa és halála előtt egy bizalmasának bevallja bűneit. A vallomás nem egy halálközeli állapotban lévő beteg ember hallucinációja, amint azt Ormos Mária feltételezte. Ez a kárpátaljai gyilkosságok beismerése, hogy megölték azokat a zsidókat, akik visszatértek, és azokat, akik a galíciai gettókból elmenekültek. Ha valaki tudta, hogy a magyar határrendőrség és csendőrség milyen gyilkosságokat követett el rendszeresen, az kétségtelenül a teljhatalmú kormányzói biztos volt. A magyar bűnrészesség kérdése a menekültek meggyilkolásában még inkább nyugtalanító. A határ galíciai oldala katonai terület volt, ahol nem volt mód civil ellenőrzésre. Nagyon kevés információ jutott át a magyar hatóságokhoz. Ennek ellenére titkos utakon – menekülő deportáltak, magyar katonatisztek, munkaszolgálatosok által – közvetített információknak köszönhetően Budapesten tisztában voltak a kitoloncolt magyar zsidók tragikus sorsával. Jelentős magyar zsidó szervezetek informálták közvetlenül Keresztes-Fischer Ferenc belügyminisztert – aki személy szerint tisztességes ember volt – a deportáltak szenvedéseiről, az ukránok ellenséges magatartásáról, a helybeli és a külföldi zsidók lemeszárlásáról. Júliusban a belügyminisztert tájékoztatták a kiszállítások német helytelenítéséről is. Keresztes-Fischernek a határokon túl nem volt illetékessége, de azzal, hogy 1941. augusztus 8-án leállította a deportálásokat Magyarországról, ezek életét mentette meg. Sajnos, ez nem segíthetett azokon, akik már Galíciában voltak. Azonban mint belügyminiszter, tisztában volt a határ menti helyzettel és tudott Helmut Tanzmann SS Obersturmbannführer fentebb már említett utasításáról. Keresztes-Fischer ismét határozottan cselekedett, és 1942. október 28-án megtiltotta, hogy a visszatérő, megmenekült zsidókat a magyar határon visszadobják. Ezt a megjegyzést fűzte hozzá: „A Kőrösmezőről Galíciába kitoloncolt zsidókat a megszálló erők általában lelövik”.⁷⁸

Ebből a titkos megjegyzésből nehéz megfejtetni, kik voltak a „megszálló erők”, mivel a magyar katonai alakulatok, amelyek a határ galíciai oldalán állomásoztak, szintén ellenőrzésük alatt tartották a területet. Egy magyar túlélő beszámolója – akit az édesanyjával és más galíciai zsidókkal együtt egy magyar alakulat a határon fogott el és börtönzött be – némileg megvilágíthatja a helyzetet. A galíciai zsidók, akik megkísérelték a veszélyes átszökést a határon, semmi illúziót nem tápláltak a sorsukat illetően. Anya és lánya azonban – miután kihallgatták a magyar örök beszélgetését arról, hogy csoportjukra kivégzés vár – megszöktek galíciai zsidók segítségével.⁷⁹ Vajon ekkor is tömeggyilkosság történt? Nem tudhatjuk, de Kozma fentebb idézett „vallomása” nem sok kétséget hagy efelől.

Túlságosan későn ugyan, de Kozma, úgy tűnik, felfogta bűne iszonyú súlyát.

Más szempontból is megvilágítja a történeteket egy egyszerű katona beszámolója, bár hangja nyilvánvalóan nem érhetett el a döntéshozókig. Somló Béla, a pécsi Kárpát-csoport gépkocsizó zászlóaljának tagja 1941. július 23-án leírta a naplójába, hogy megdöbbentő volt az elkínzott, kimerült, szájalomra méltó zsidók csoportja, akik közül legtöbben budapestiek voltak. Skala egyik utcáján ültek az árok partján. „Délután valami szedett-vedett öltözetű, fáradt, szomorú civil népség özönlött be a parkba. Szakállas öreg emberek, batyukat vonszoló gyerekek, pityergő, tétova asszonyok. A fák alatt a gyepen letelepedtek, kitergették szegényes cók-mókjukat. A nők ennivalókat szedtek elő, pátyolgatták a gyerekeket. A férfiak a földön ülve üres tekintettel a semmibe bámultak.” Egy 15 éves lány családja különösen felkeltette a figyelmét. Az apa, szakmája szerint szücs, Budapesten született és csak magyarul tudott. A rendőrök egy éjszaka minden ellátás nélkül teherautóra tették őket, és katonai felügyelet mellett keresztülzárták Galícián. A családdal való beszélgetés, majd a három héttel későbbi ismételt találkozás most már Ivanencében mélyen megdöbbentette Somló Bélát. Naplójában elkeseredetten írta a következőket: „a legmeggrázóbb azonban megint a zsidókkal való találkozás volt. Az elsőt, a skálai-parkban elhessegettem magamtól, hogy szinte szándékos feledésben merült. Nem lehet valóságként elfogadni azt, ami annyira ellenkezik józan ésszel, logikával, jogérzékkel, emberséggel, – egész életvitelünkkel! ... A szerencsétlen emberek látványa tovább kísértette: „Mindegyikünknek az a kimondhatatlan kérdés zakatolt az agyában: mit keresünk mi itt, ha otthon ez történhet a családunkkal?”⁸⁰

(A felelősség kérdése) Somló Béla gondolatai hűen tükrözik a belső konfliktust, amelyet az a feloldhatatlan ellentét okoz, amely az 1941-es deportálások és genocídium, valamint a jó erkölcs között feszül. Ez a felvetés – kérdőjellel a végén – tökéletesen egybecseng ennek a tanulmánynak a fő mondanivalójával.

Bárcsak megküzdöttek volna a magyar vezető politikusok ugyanezzel a morális imperatívusszal, mielőtt cselekedtek! Nem volt német politikai nyomás, nem volt gazdasági kényszer, és nem volt védhető demográfiai indok sem, amely igazolhatta volna, hogy 22 000 embert küldtek a halálba.

Visszatekintve: az egész történelmi eseménysor háttérben a magyar közéleten belüli politikai nyomás állt, amely folyamatosan hangoztatta a „külföldi” zsidók galíciai voltát, és ezzel kiengedte a palackból a szellemet.

Az állami politika, amely ezeket küldött a „bizonytalan jövőbe” – valójában a halálba –, téves megfontoláson alapult, rosszul megtervezett volt, bár politikailag az adott pillanatban hasznosnak bizonyult. Ha egy pillanatra eltekintünk is az érzelmi politizálás értékelésétől, az 1941-es deportálási elgondolás akkor is ellentétes minden humanitárius és minden gazdasági logikával.

Ha egy másik oldalról vizsgáljuk a kérdést, felmerül, hogy mit remélhetett attól egy viszonylag elmaradott társadalom, ha középosztályát, pusztán azért, mert zsidó, felszámolja.

A Budapestről és a vidéki internálótáborokból elszállított, nem több mint 4000, kulturálisan teljesen beilleszkedett és asszimilálódott zsidó egyértelműen kisebbségben volt a kitelepítettek csoportján belül. Az áldozatok többségét kitevő felvidéki, kárpátaljai és erdélyi – budapesti nézőpontból hátrányosabb helyzetűnek tekintett – hittestvéreik alkották a soknemzetiségű magyar társadalom talán leggyorsabban és legnagyobb készséggel asszimilálódó csoportját. Ők nagy részben városokban éltek és a középosztályhoz tartoztak. A korabeli statisztikák azt mutatják, hogy a „periférián” élő összes kisebbség közül a zsidók – egy közösségük kivételével, amely megtagadta az asszimilálódást – támogatták a leglelkesebben és leghűségesebben a kormány „elmagyarosítási” politikáját. Az 1941-es népszámlálás tanúsága szerint túlnyomó többségben magyarnak vallották magukat. Gyermkeik Kárpátalján és más térségekben is a többi kisebbségnél jóval nagyobb számban jártak magyar iskolákba. A kárpátaljai elmaradottság és szegénység ellenére is a feltörekvő és magasan iskolázott középosztály a születőben lévő civil társadalom reményteli megtestesítője volt.⁸¹

Ez a kép éles és drámai ellentétben állt azzal az elképzeléssel, amit a magyar uralkodó elit és a középosztály többsége vallott megrögzötten „az elmaradott és mélyen vallásos, ortodox” zsidóságról. Ez az uralkodó nézet hatotta át a magyar közéletet és ezen belül tragikus módon magát a zsidó közösséget is. Az 1941-es deportálásokban meghatározó szerepet játszott az egyre erősödő antiszemitizmus, valamint az a politikai érdek, hogy a szélsőjobboldalt semlegesítsék. A telhetetlen, gazdasági opportunizmus által is tüzelt antiszemitizmus része volt a komplex társadalmi-politikai helyzetképnek. Kárpátalja helyi rutén lakosai általában vidéken éltek és nagyon szegények voltak. A hatóságok itt csak a földet tudták kisajátítani. Ebből következett, hogy a zsidó középosztály logikus és „kivánatos” céltáblává vált.⁸²

Az 1941-es deportálás az 1938–1941 között elfogadott három zsidótörvény után következett. A zsidótörvények célja a zsidók szerepének erőteljes megnyirbálása – ha nem teljes megszüntetése – a magyar gazdasági életben. Ez a szempont érvényesült az „idegen” zsidók deportálásánál is.⁸³

A kárpátaljai kormányzói biztos hivatalának 1941. július 25-i, aprólékosan kimunkált memoranduma hitelesen bizonyítja a fenti állítást. Ez egy részletes lista, amely mintegy 200, deportálásra kijelölt kárpátaljai zsidó nevét tünteti fel. Nem meglepő, hogy a lista csak gazdag kereskedők és gyárosok neveit tartalmazza. Így a külföldiek, a hontalanok vagy a „lengyel és orosz zsidók” deportálását nem is próbálja kitelepítésnek álcázni. Ehelyett hirdeti, hogy a régiót „zsidómentes” övezetté kívánja tenni, ami a kitelepítettek vagyonának kisajátításával jár együtt. A dokumentum szerzője meg sem kísérel elrejtteni a régió „megtisztításának” valódi okát, célként tűzve ki, hogy a terület megszabaduljon a „zsidó parazitáitól és a határmenti gazdasági előnyök teljes egészében a keresztényeknek biztosíttassanak... megszabaduljon az idegeneket kizsákmányoló és az idegenekben undort keltő zsidóktól”.⁸⁴

Nem túlzás azt állítani, hogy a galíciai deportálás egyfelől az 1944-es magyar holokauszt főpróbája volt, másfelől a deportálást követő tömeggyilkosság a magyar holokauszt integráns részét képezte. Sajnos, a magyar politikai és katonai vezetés tagjai közül – beleértve Kozma kormányzói biztost, Werth vezérkari főnököt, Bárdossy László miniszterelnököt és a többieket – senki sem olvasta Somló Béla írását, amelyben lelkiismeretvizsgálatot tartott, a végén egy kérdőjellel. A háború utáni perében Bárdossy elismerte

személyes felelősségét az 1941-es deportálásban, de nem vallotta bűnösnek magát az akciókban. Ezt a képet támasztja alá Herbert C. Pell amerikai követ értékelése Bárdossyról, amit a lisszaboni brit nagykövetségnek írt. Ebben így jellemzi Bárdossyt: „nagyon művelt ember, jelentős diplomáciai tapasztalattal, de nagyon gyenge”.⁸⁵

Ha Bárdossy szerepét vizsgáljuk, aki a deportálással visszafordíthatatlanul elindította a magyar holokauszt folyamatát, megállapíthatjuk: elsősorban nem az a bűne, hogy engedélyezte az előre nem látható és előre nem is szándékolt következményekkel járó 1941-es deportálásokat. Az antiszemitizmussal terhelt korabeli Magyarországon a deportálásokat politikai célszerűség motiválta, amely találkozott a széles tömegek helyeslésével. Erkölcsileg az esik a legszigorúbb megítélés alá, hogy a magyar vezetés megtagadta a kitoloncoltak visszatérését akkor is, amikor már nyilvánvaló volt, hogy Galíciában a német katonai közigazgatás alatt halál vár rájuk.

Nyilvánvaló, hogy nem kizárólag bűnös inkompetenciáról van szó. A magyar vezetés előre megfontolt politikáját – amely szándékosan megtagadta a túlélők ezreinek visszatérését, bár tudván tudta, hogy ezzel a halálos ítéletüket írja alá – morálisan sem igazolni, sem megvédeni nem lehet.

Idézzük fel Szombathelyi Ferenc szavait, aki mint a Kárpát-csoport parancsnoka folytatott megbeszélést a vezérkarral a „zsidó kérdéssel”. Közvetlen szemtanújaként a borzalmas eseményeknek, szavai ambivalenciáról árulkodnak a deportálással és a galíciai tömeggyilkossággal kapcsolatban: „ha nem is tudtuk azokat olyan nagy eredménnyel felfokozni, mint azt a németeknél láttuk, de éppen ennek a politikának a sarkalatos kérdésében, a zsidó kérdésben, aránylag többet teljesítettünk, mint a németek tettek, de sajnos – mert őket akartuk utánozni – mindent ostobábban. Ők megfejték a zsidókat, lefölközték a vagyonukat, mi pedig agyon akarjuk ütni őket. [...]”⁸⁶

Mindent összevetve: Szombathelyi, a képzett katonatiszt, nem volt elvakult antiszemita. Ambivalens magatartása azonban felveti a kérdést: hogyan lehetett az, hogy értelmes, okos emberek meggyőzték magukat az atrocitások szükségességéről, annak ellenére, hogy tisztában voltak szörnyű következményeikkel. Ez azonban sem Szombathelyit, sem mást nem ment fel a felelősség alól. Szombathelyi szavai feltárják, hogy noha személy szerint mind neki, mind másoknak voltak kifogásaik és fenntartásaik a gyilkosságok felé vezető úton, mindannyiukat felelősség terheli a diszfunkcionális és morálisan korrupt rezsim által elkövetett bűnökért.

JEGYZETEK

- 1 Szeretnénk köszönetet mondani Natalya Kubinyinek, Vasil Miklovdának és Myhajlo Pityulych-nek, az Ungvári Nemzeti Egyetem Közgazdasági Kara professzorainak, akik elkísérték George Eisent Kamenyec-Podolszkijba. Köszönet illeti Katona Ferencet is, a United States Holocaust Memorial Museum (továbbiakban: USHMM) munkatársát, és még sok kollégát, akik átnézték ezt a tanulmányt. Ez az írás a Holocaust and Genocide Studies folyóirat 2013. őszi számában megjelent tanulmány átdolgozott változata.
- 2 1938 és 1941 között Magyarország annektálta a korábbi északi régió (Felvidék) déli részét,

Kárpátját és Észak-Erdélyt. Ezek a területek félkörben helyezkedtek el az országhatár körül. Galícia Kelet-Európa történelmi tájegysége – jelenleg lengyel és ukrán országrész – az északkeleti Kárpátoktól keletre. A területet – amely a középkori Halics városáról kapta a nevét – először 1206-ban említik, Galicioe néven. A határvidéki régió 1918-ig Ausztria, majd a két világháború között Lengyelország, ezt követően 1939 és 1941 között a tartomány keleti fele szovjet fennhatóság alatt állt. Larry Wolff: *The Idea of Galicia: History and Fantasy in Habsburg Political Culture* (Stanford: Stanford University Press, 2011).

- 3 Randolph L. Braham munkája, „The Kamenets Podolsk and Délvidék Massacre: Prelude to the Holocaust in Hungary.” *Yad Vashem Studies*. 9 (1973): 133–156.; Majsai Tamás: „A körösmezei zsidódeportálás 1941-ben.” *Ráday Gyűjtemény Évkönyve*. IV-V (1984-85): 59–86., 195–237.; Frojimovics Kinga: „I have Been a Stranger in a Strange Land.” (Jerusalem: Yad Vashem, 2007); Klaus-Michael Mallmann: „Der qualitative Sprung im Vernichtungsprozess, der Massaker von Kamenez-Podolsk Ende August 1941.” *Jahrbuch für Antisemitismusforschung*. 10 (2001): 239–64.
- 4 Richard Breitman; Official Secrets: What the Nazis Planned, What the British and Americans Knew (New York: Hill and Wang, 1998), 63–65.
- 5 Megjegyzendő, hogy még a románok sem nagyon utasították ki a zsidókat a „történelmi Románia” területéről. A kitelepítések leginkább az újonnan elfoglalt Bukovinából és Besszarábiából történtek.
- 6 Herbert C. Pell rendkívüli követ és meghatalmazott miniszter a táviratot közvetlenül a külügyminisztériumnak küldte. National Archives (NARA), roll 12, 840.48 Refugees/2644. Ld. még üzenetváltás a deportálásról Cordell Hull-lal. „Expulsion of Jews from Subcarpathia” August 7, 1941. No. 111. Herbert Pell Papers, 0029, reel no. 8. A brit titkosszolgálat megfejte a Friedrich Jeckeln – a tömeggyilkosság irányítója – és közvetlen felettese Heinrich Himmler közötti üzenetváltást. Ld. Richard Breitman: *Official Secrets* (New York: Hill and Wang, 1998), 63–65.; Deborah E. Lipstadt: *Beyond Belief: the American Press and the Coming of the Holocaust, 1933-1945* (New York, 1986), 150–151. *New York Times*, October 26, 1941.
- 7 Patrick Desbois: *The Holocaust by Bullets: A Priest's Journey to Uncover the Truth Behind the Murder of 1.5 Million Jews* (New York: Macmillan, 2008).
- 8 Timothy Snyder: *Bloodlands Europe Between Hitler and Stalin* (New York: Basic Books, 2010).
- 9 A magyarországi történések elhalványulnak a romániai atrocitások nagyságrendje mellett. Százazretket toloncoltak ki Bukovinából és Besszarábiából a Dnyeszteren túlra és Galiciába. A világháború első éveiben ukrán zsidók és kitoloncoltak tízezreit kegyetlenül lemészárolták.
- 10 A keleti zsidók beáramlása miatti aggodalomnak magyar államférfiak – gróf Széchenyi István és Kossuth Lajos – adtak hangot a XIX. század közepén. Nathaniel Katzburg. *Anti-Semitism in Hungary* (Tel Aviv: Dvir, 1969), 24–28., 30–32.
- 11 Gróf Klebelsberg Kuno (1875–1932) vallás- és közoktatásügyi miniszter beszéde 1926-ban. Szabolcsi Lajos: „Két emberöltő. Az Egyenlőség évtizedei (1881–1931).” In: *Emlékezések, dokumentumok (Hungaria Judaica)*, Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1993), 376. Ld. még Ungváry Krisztián: „Kitelepítés, lakosságcsere és a holokauszt egyes összefüggései”. In: Molnár Judit (szerk.): *A holokauszt Magyarországon európai perspektívában*. (Budapest: Balassi Kiadó, 2005), 84–99.
- 12 Vita 1940. december 3-án. Átvett idézet Nathaniel Katzburgtól: *Zsidópolitika Magyarországon 1919–1943*. (Budapest: Babel, 2002), 269. 1941. április 3-án Telemi öngyilkosságot követett el a németekkel való kollaboráció és a Jugoszlávia felosztásában való részvétel elleni tiltakozásként.
- 13 A vita 1939. április 17-én zajlott le. Átvett idézet Nathaniel Katzburgtól: *Zsidópolitika Magyarországon 1919–1943*. (Budapest: Babel, 2002), 123–124. Nathan Blum emlékiratából megtudhatjuk, mindez hogyan mutatkozott meg a hétköznapi életben. „Girush Yehudim Netulai-Ezrahut M'hungaria L'galicia B'shnet 1941.” *Yalkut Moreshet*, 43-44 (1987), 42.
- 14 A. Sajti Enikő: *Impériumváltások, revízió, ki-sebbség. Magyarok a Délvidéken, 1918–1947* (Napvilág Kiadó, Budapest, 2004), 190–198. Szerb tudományos munkák szerint a kitelepített személyek száma 25.000. Slobodan D. Milosevic: *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije, 1941-1945*, (Belgrad, 1981), 276. Aleksandar Kasas: *Madari u Vojvodini 1941-1946*, Filozofski Fakultet u Novom Sadu, (Novi Sad, 1996), 39. A szerbeket és a zsidókat az usztasák – Horvát Forradalmi Mozgalom – üzték ki Horvátországból.
- 15 Christopher C. Browning: *The Origins of the Final Solution, the Evolution of Nazi Jewish Policy, September 1939–March 1942* (Lincoln: University of Nebraska Press, 2004.), 291. és Andrej Angrick: „The Escalation of German-Rumanian Anti-Jewish Policy after the Attack on the Soviet Union.” *Yad Vashem Studies*. 26. (1998), 218.
- 16 George Eisen két nagybátyja sorsának pontos részleteiről egy magyar katona informálta a családot. Lásd még: Gábor Éva: „Személyes emlékek 70 év múltán”, a „Körösmezei és Kamenyec-Podolszkiji” deportálások 70. évfordulójára rendezett konferencián, Budapest, Wesley János Lelkészképző Főiskola (WJLF), 2011. október 12–13., „Testimony of Dezső Weiser” Hadtörténelmi Levéltár (továbbiakban: HL), TGY 2962. Az Amerikai Nagykövetség és az amerikai sajtó rendelkezett információival a Galiciában lezajló tragikus eseményekről. Karsai László: „1941. augusztus 27–28.” *Élet és Irodalom* (2009. szeptember 11.): 1–7. Christopher R. Browning: *The Final Solution and the German Foreign Office: a Study of Reféret D III of Abteilung Deutschland, 1940-43* (New York: Holmes & Meier, 1978), 73.
- 17 Lásd Yitzhak Arad: *The Einsatzgruppen Reports*. (New York: 1989), 129. Operational Situation

- Reports, USSR. # 80. 1946-ban Rigában bíróság elé állították és kivégezték a letterszági zsidók meggyilkolásáért. Ekkor a bíróság még nem tudott a Kamenyec-Podolszkijban és a Galícia-szerte lezajlott tömegmészárlásokban játszott szerepéről. Lásd: G. H. Bennett: „Exploring the World of the Second and Third Tier Men in the Holocaust: The Interrogation of Friedrich Jeckeln: Engineer and Executioner.” *Liverpool Law Review* 32 (2011): 1–18.
- 18 B. F. Sabrin, (ed.): *Alliance for Murder, the Nazi-Ukrainian Nationalist Partnership in Genocide*. (New York: Sarpedon, 1991), 278–279.
- 19 Interjú Branslava Antonovna Kanarchukkal, egy 78 éves idős hölgygel, aki a tömegsír közelében virágot áruolt (2008. április 28. és 2012. szeptember 6. Kamenyec-Podolszkij). George Eisen családja megőrizte egy hazatérő katona visszaemlékezéseit két nagybátyjának kamenyec-podolszkiji tragikus sorsáról.
- 20 Tsvi Zelikovits Testimony, található: USC Shoah Foundation Oral History Archives, # 19436. Moshe Deutsch: „The Ghetto in Kaminitz-Podolsk”. In: Abraham Rosen (ed.): *Kaminitz-Podolsk & Its Environs* (Tel Aviv, 1965), 65–69. *Naziskij Okupatziynij Regime na Hmelhitziny 1941-1944, Dokumnty 1 Materiali*, (Kamenetsk Podolsk: Oyum, 2009). Report No. 105. 201–203. Jiddis betűzés szerint Orinin, az angol az ukrán írásmód szerinti Orynyn formát használja.
- 21 Lásd: Dieter Pohl: „Hans Krueger and the Murder of Jews in the Stanislawow Region (Galicia)”, *Yad Vashem Studies*, (1998): 249–250. Krüger Romániából is verbuvált egy hasonló egységet.
- 22 „Stanislawow” *Pinkas Hakehillot Polin*. (Jerusalem: Yad Vashem), 368–376. Lásd még: http://www.jewishgen.org/yizkor/pinkas_poland/pol2_00359.html.
- 23 „A Reassessment: Resettlement Transports to Belzec, March-December 1942”, Robin O’Neil nem publikált kézirat, lásd: <http://www.jewishgen.org/yizkor/belzec/be1004.html#n024>. Yizkor Book Project. *Sefer Czortkov*, (Memorial Book if Czortkow), szerk. Yeshayahu Austri-Dunn, (Tel Aviv: Irgun Yotzey Czortkow in Israel, 1967), 18–19.
- 24 *Sefer Zikaron L’Kehilat Kolomyia* említést tesz egy külföldiek ellen elkövetett tömeggyilkosságról, ahol az áldozatok között több mint 200 magyar, osztrák, cseh, szlovák és német zsidó volt, akiket valószínűleg Magyarországról toloncoltak ki 1942. március 9. és 16. között. 284. o. Pnina Kaufman Blum leírja a csortkovi, külföldiek ellen elkövetett tömegmészárlásból való menekülését. *Paamyim B’Shoah*. (Raananah: Docostory, 2006), 51–52.
- 25 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (továbbiakban: MNL OL) K 774-1941, 14.500/1941. (1941. szeptember 16.). Az üzenet másolatát megküldték Kozma Miklósnak, a kárpátaljai kormányzói biztosnak. 1949-ben Pásztóyt Magyarországon bíróság elé állították és kivégezték.
- 26 Dieter Pohl: i.m. 11–12.
- 27 Israel Carmi (ed.): *Sefer Nadworna* (Tel Aviv: Nadworna Community in Israel and America, 1975), 21.
- 28 Lásd: Joshua Gertner and Danek Gertner: *Home is no More, the Destruction of the Jews of Kosow and Zabie* (Jerusalem: Yad Vashem, 2000), 86, 113. Browning: *The Origins of the Final Solution*, 349–350. Lásd: Leslie Gordon vallomása Adolf Eichmann tárgyalásán – a magyar zsidók elleni bucsacsi tömeggyilkosságról – 1961. június 1-jén. The Nizkor Project, www.nizkor.org.
- 29 Browning: *The Origins of the Final Solution*, 352.
- 30 Frojimovics Kinga: *I Have Been a Stranger in a Strange Land* (23–33. o.) című könyvében kiváló összefoglaló olvasható a KEOKH történetéről, szerepéről és alapelveiről. Lásd még: Kovács Tamás: A belügyminisztérium rendészeti és karhatalmi feladatai 1920 és 1944 között. <http://www.pecshor.hu/periodika/2009/kovacs.pdf>
- 31 Tilkovszky Lóránt: „A zsidótörvények”. In: Randolph L. Braham és Pók Attila (szerk.): *The Holocaust in Hungary. Fifty years later*. (New York: Columbia University Press, 1997), 123.
- 32 MNL OL 192/res/1941. VII/b. BM. L. 149; 1941. július 12.
- 33 A kormányzói biztost mint külön megbízottat Horthy Miklós személyesen nevezte ki. A kormányzói biztos önálló jogkörrel rendelkezett a régió kormányzását illetően, és csak a kormányzónak tartozott beszámolni. Kozma döntésének megértésében kulcsfontosságú szerepe van annak a ténynek, hogy 1935 és 1937 között – amikor a hivatalos iratokkal nem rendelkező zsidók ellen folytattak razziákat és vették őrizetbe őket – ő volt a belügyminiszter.
- 34 MNL OL, K 429, 36. cs. file 830. Átvett idézet Ormos Máriaától: *Egy magyar médiavezér: Kozma Miklós*. (Budapest: PolgArt, 2000), 737.
- 35 Fedinec Csilla: *A Kárpátaljai Magyarság Történeti Kronológiája, 1918–1944*. (Dunaszerdahely: Forum, 2002), 377.
- 36 MNL OL. K 429, 38. cs. 1653. sz. Hivatkozás Ormos Máriaától: *Egy magyar médiavezér: Kozma Miklós*, 758. Ebben a memorandumban sehol nem merül fel a KEOKH-kal történő konzultáció szükségessége.
- 37 Nagyon meggyőző Fejes Judit cikke: *On the History of Deportations from Carpatho-Ruthenia in 1941*, 311. Lásd még: MNL OL, Kárpátaljai Kormányzói Biztosának Hivatala, 646/41/el. K 744 cs. 1.
- 38 HL, Magyar Királyi Gyorsadtest, Kárpát-csoport (1941. július 9.), I. doboz, Frojimovics:

- I have Been a Stranger, 104–107.; Ormos: *Egy magyar médiavezér: Kozma Miklós, 753–767.*; László Dezső altábornagyot 1949. június 8-án a magyar hatóságok kivégezték.
- 39 Az erdélyi Csíkszereda katonai parancsnoka, Éder Elemér ezredes 1940. november 8-án 24 zsidó családot vett őrizetbe, majd a román határhoz küldte őket. A román visszautasítás után a magyar hatóságok a Szovjetunióba deportálták a csoportot. Ennek az önkényes akciónak végül a Védelmi Minisztérium vetett véget, és elrendelte a többi, őrizetbe vett ember elengedését. Lásd: Majsai Tamás: „The Deportation of Jews from Csíkszereda and Margit Slachta’s Intervention on Their Behalf”, in: *Studies on the Holocaust in Hungary*, szerk.: Randolph L. Braham, (New York: Social Science Monographs, 1990), 113–163.
- 40 MNL OL, K 148, BM. elnöki iratok, 1048. cs. 4. sz. Fedinec: A Kárpátaljai Magyarország Történeti Kronológiája, 378. Lásd még: Sefer Marmarosh; mea ve-shishim kehilot kedoshot beyishuvan u-ve-hurbanah, (The Marmaros Book; In Memory of 160 Jewish Communities), szerk.: S. Y. Gross és Y. Yosef Cohen (Tel Aviv: Beit Marmaros, 1983, 1996), 93–112.
- 41 Zobel László tanúvallomása. Shoah Foundation Oral Archives, USC, #51784. Személyes interjú Zobel Lászlóval, 2012. szeptember.
- 42 MNL OL, K 429, 38. cs. 1684. Átvett idézet Ormos Máriától: *Egy magyar médiavezér: Kozma Miklós, 757.*
- 43 *Képviselőházi Napló*, 1939–1944, XII. kötet, 62. Lásd: Karsai László: *Holokausz* (Budapest: Pannonica Kiadó, 2001), 230. 1941. november 21-én a miniszterelnök is elismerte, hogy hozzájárulását adta a deportáláshoz. *Képviselőházi Napló*, 1939–1944, XI. kötet, 537.
- 44 Karsai László cikke az amerikai nagykövet és Bárdossy közötti kommunikációról. Az amerikai Külügyminisztérium megcáfolhatatlan bizonyítékot szolgáltat arról, hogy a miniszterelnök tudott a galíciai helyzetről. „1941. augusztus 27–28.” *Élet és Irodalom*. (2009. szeptember 11.): 1–7. Lásd még: Ormos: *Egy magyar médiavezér, 757–759.*; Majsai Tamás: „A magyar Holocaust első felvonása”, *Holocaust Emlékkönyv*. (Budapest: TEDISZ, 2003), 304.
- 45 Livia Rothkirchen: „Hungary an Asylum for the Refugees of Europe”, *Yad Vashem Studies* 7. (1968): 127–168.
- 46 MNL OL. K 63, 85. cs. 10. t. 10/7 4808/pol. 1941.
- 47 Gabriele Drimer tanúvallomása, USC Shoah Foundation, Oral History Archives, # 10860.
- 48 Yaffa Rosenthal tanúvallomása, USC Shoah Foundation, Oral History Archives, #16308. Orbán alezredes személyét nem sikerült beazonosítanunk. Erőteljes antiszemizmusáról azonban több forrás is beszél. Lásd Fejes, „On the History of the Deportations from Carpatho-Ruthenia in 1941”, 309, n. 23, 26.
- 49 Albert Fine tanúvallomása a családjáról, erről fél óras anyag áll rendelkezésünkre (2005. február 19.), in: *Voice/Vision Holocaust Survivor Oral History Archive, University of MichiganDearborn*.
- 50 Dúlháza Szlovákiában, Kassához közel található. Interjú Marion Samuellel, USC Shoah Foundation, Oral History Archives, # 40972.
- 51 Moshe Deutsch: „The Ghetto in Kaminitz-Podolsk”, 66. Túlélők ehhez hasonló beszámolóik kerülnek elő rendszeresen. Lásd Albert Fine tanúvallomását.
- 52 A fiú két évig tartó galíciai vándorlás után végül a Kárpátokon keresztül visszakérült Magyarországra. Tsvi Zelikovits tanúvallomása in: USC Shoah Foundation Oral History Archives, # 19436. Lásd még: Frojimovics: *I Have Been a Stranger in a Strange Land*, 128–135. Túlélők vallomásai a DEGOB Gyűjteményben, melyek a Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár anyagában találhatóak. Az anyag átfogó képet ad a borzalmakról, amelyek a deportáltakat sújtották. Lásd még *Naziskiy Okupatsiyiny Regime na Hmelnitziny 1941-1944, Dokumenty I Materiali*, Report No. 105, 201–203.
- 53 „Stanislawow?” *Pinkas Hakehillot Polin*, 370. Baruch Milch, *Can Heaven be Void?* Shosh Milch-Avigal (Jerusalem: Yad Vashem, 2003), 80–81.
- 54 Vargyai Gyula: Magyarország a második világháborúban, (Budapest: Korona, 2001), 203. Lásd: Ungváry: „Kitelepítés, lakosságcsere és a holokausz egyes összefüggései”, 94.
- 55 Ez a memorandum Werth bukását is jelezte, akit 1941. augusztus 31-én elmozdítottak a helyéről. Karsai: *Holokausz*, 228. Lásd: Pritz Pál, *The War Crime Trial of Hungarian Prime Minister László Bárdossy*. (Center for Hungarian Studies and Publications, Columbia University Press, New York, 2004), 40. Szinai Miklós és Szücs László (szerk.): *Horthy Miklós titkos iratai* (Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1962), 302–307.
- 56 Mila Sandberg-Mesner: *Light From the Shadows*. (Montreal: Polish-Jewish Heritage Foundation, 2005). Lásd: Ungváry Krisztián: „Hungarian Occupation Forces in the Ukraine 1941-1942: Historiographical Context”, *Journal of Slavic Military Studies*. 20 (2007): 81–120.
- 57 Arad, *The Einsatzgruppen Reports*, 26. o. Operational Situation Report (Operatív helyzetjelentés), USSR. # 23, (1941. július 15.). Lásd még: Christopher R. Browning, *The Final Solution and the German Foreign Office*. (New York: Holmes & Meier, 1978), 73.; Ray Brandon and Wendy Lower (eds.): *The Shoah in Ukraine: History, Testimony, Memorialization*. (Bloomington: Indiana University Press, 2010), 132–133.

- 58 MNL OL, K 744 cs. 1078, B. 1941. október 28. Ez az erőltet megállapodás nem akadályozta meg a magyar hatóságokat abban, hogy újra és újra átöbuják a határon a visszatérő menekülteket.
- 59 Raul Hilberg: *Destruction of European Jews*, (New York: Harper, 1992), 870. Románia zsidókra vonatkozó politikájáról lásd: Jean Ancel, „The German-Romanian Relationship and the Final Solution”, *Holocaust and Genocide Studies*, (2005. ősz) 19. kötet, # 2, 252–275.; Angrick: „The Escalation of German-Rumanian Anti-Jewish Policy”, 203–238.
- 60 Arad, *Einsatzgruppen Reports*. 112. Operational Situational Report, USSR. # 66. (1941. augusztus 28.).
- 61 Alapi Salamon Alajos, „Katona-naplóm. Orosz- föld, 1941.” HL, TGY 3212.
- E témában Pihurik Judit munkája az egyik leg- kitűnőbb: „Hungarian Soldiers and Jews on the Eastern Front, 1941-1943”, *Yad Vashem Studies*. 2 (2007): 71-102.
- 62 Hilberg, *The Destruction of the European Jews*, 199, 518–520.; Lásd még: Ronald Headland: *Messages of Murder, A Study of Reports of the Einsatzgruppen of the Security Police and Security Service, 1941-1943*. (Cranbury, NJ: Assoc. University Press, 1992), 132.
- 63 Gertner: *Home is no More*, 72–73. Hasonló beszámolókat jegyeztek le Galícia-szerte, külön- böz városokban és falvakban.
- 64 *Szombathelyi Ferenc visszaemlékezése, 1945*. szerk.: Gosztonyi Péter (Budapest, Zrínyi Kiadó, 1990), 40.
- 65 Sok beszámoló hitelesíti ezt a történetet. Lásd: *Séfer Zikaron L’Kehilat Kolomyia V’hasevivah*. szerk.: Dov Noy és Mordechai Shutzman (Tel Aviv, 1972), 275–276. *Ir u-metim; Zablutow ha-melea ve-ha-hareva* (City of the Dead: Zablutow Alive and Destroyed. Memorial Book of Zablutow), Schmuël Kahati fordításában (Tel Aviv, Former Residents of Zablutow, 1949); „Extermination of the Jews of Kolomyia and District”; lásd: <http://www.jewishgen.org/yizkor/galicia/gal002.html>.
- 66 A jelenetet Lieszkovszky Pál ezredes részletesen leírta, HL, TGY 2833. Kaló József hivatkozik rá, „Szombathelyi Ferenc és a galíciai deportálás”, *Magyar Napló*, 8 (2008): 29. Egy másik kortárs magyar forrás szerint a megmenekülés másképp- ten történt. E szerint a forrás szerint az áldozatok száma negyven volt. Lásd: Siegler Endre ezredes, HL, ZGY 3255.
- 67 Gernter, *Home is no More*, 114. Browning, *The Origins of the Final Solution*, 349–350. Lásd még: *Séfer Zikaron L’Kehilat Kolomyia*. Leideritz eltűnt a háború után és csak 1946-ban tűnt fel Németországban. Lengyelországnak történt ki- adatása után 1948-ban felakasztották. Felesége, aki aktívan részt vett a gyilkosságokban, a börtönben halt meg.
- 68 Árnyalt képet fest Szombathelyi Ferencről és a deportálással kapcsolatos nézeteiről Kaló, in: „Szombathelyi Ferenc és a galíciai deportálás”, 27–32.
- 69 HL, Kárpát-csoport, II. doboz. A vezérkar paran- csa 1941. szeptember 5-éről datálódik.
- 70 Idevágó eset Zobel László megmenekülése Kolomeából. A tanúvallomásában elmondja, hogy egy magyar kémelhárító ügynök volt a megmen- tője. Shoah Foundation Oral History Archives, USC, #51784. Egy másik túlélőt két nem zsidó parasztember mentett meg egy kis kárpátaljai faluban, és a családjával együtt átcsempeszték őket a határon. Frida Landau tanúvallomása, Shoah Foundation Oral History Archives, USC, # 43849. Lásd még a bírósági eljárást Deák Béla főhadnagy ellen, akit 1941. október 21-én hadbí- róság elé állítottak, mert kicsempészte a kereszté- ny Bartal Máriát és fiát. A szerzők Budapesten, a Holokauszt Emlékközpontban, egy Kamenyec- Podolszkij tárgykörű dobozban találták ezeket az anyagokat.
- 71 Emlékezzünk a gajsinai 1500 zsidó legyilkolá- sában történt magyar részvételre. Lásd: „Pápa Nándor és Társai”, bírósági eljárások. In: Budapest Fővárosi Levéltár B 7555-1950.
- 72 MNL OL. Kárpátaljai Kormányzói Biztosának Hivatala. Memorandum, K774, 646/1941.eln. sz. 1. cs. 1941. szeptember 10. A határozatról Kozma Miklós nyolc nappal később tájékoztatta a miniszterelnököt és a belügyminisztert. Lásd: Kárpátaljai Kormányzói Biztosának Hivatala, K774, 646/1941, 1941. szeptember 18-án. Az állásfoglalást Pásztóy Ámon fogalmazta meg, aki az egyik legsötétebb szereplő a deportálások hátterében.
- 73 Lásd: Albert Fein tanúvallomását (2005. febr- ruár 19.). In: *Voice/Vision Holocaust Survivor Oral History Archive, University of Michigan- Dearborn*. A tömegészárlástól megmenekült szerencsétlen zsidók beáramlását Magyarországra és Romániába jól dokumentálja Jehoschua Gertner esete, aki Koszov és Tiszabogdány között szerencsésen átjutott a határon. Lásd: *Home is No More*, 186–200.
- 74 Pohl, „Hans Krueger and the Murder of the Jews.” 247–248. Mint sok SS gyilkosnak, Helmut Tanzmann-nak, a lvovi biztonsági rend- őrség parancsnokának is jogi doktorátusa volt. A belzeci deportálásban és tömeggyilkosságban játszott szerepe miatt háborús főbűnösnek szá- mított. Miután a britek elfogták, 1946 májusában öngyilkos lett.
- 75 HL, TGY 2811. Dr. Somló Béla a Győrshadtest IV/2 gépkocsi-osztályában volt sofőr. A depor- táltakról készített fényképei kísértő bizonyítékai a rettenetnek. Lásd még Leslie Gordon tanúval-

- lomását Adolf Eichmann tárgyalásán, 1961. június 1-jén, a magyar zsidók bucsacsi tömegmészárlásáról. *The Nizkor Project*, www.nizkor.org. Ennek megerősítéseként lásd: interjú Zobel Lászlóval, Shoah Foundation Oral History Archives, USC, #51784. További részletek a Dnyeszternél történt tragédiákról, lásd: DEGOB Gyűjtemény, jegyzékszám: 447, a Magyar Zsidó Múzeum és Levéltárban.
- 76 Frojimovics: *I have Been a Stranger*, 150. 288. jegyzet.
- 77 Ormos Mária mesterien tárja fel Kozma belső, lelkiismereti vívódását a meggyilkolt, deportált zsidók miatt. *Egy magyar médiavezér*, 766.
- 78 Átvett idézet, Frojimovics: *I have Been a Stranger*, 141. 269. jegyzet. Keresztes-Fischer 1941. augusztus 8-i, a kárpátaljai kormányzói biztosnak küldött táviratával azonnal leállította a deportálásokat.
- 79 Interjú Marion Samuellel, USC Shoah Foundation, Oral History Archives, # 40972.
- 80 HL, TGY 2811.
- 81 Ságvári Ágnes elemzése: „Holokauszt Kárpatalján”. In: *Tanulmányok a magyarországi holokauszt történetéből* (Budapest: Napvilág, 2002), 33–66.
- 82 Ságvári említi, hogy a magyar hatóságok több ezer rutén (ukrán) földjét kisajátították, és helyette kevésbé értékes tulajdont adtak. „Holokauszt Kárpatalján”, 48–49.
- 83 A magyarországi zsidóság holokauszt alatti gazdasági tönkretételének talán a legátfogóbb elemzését adja Kádár Gábor és Vágó Zoltán: *Hullarablás, a magyar zsidók gazdasági megsemmisítése* (Budapest: Hannah Arendt Egyesület – Jaffa Kiadó, 2006).
- 84 MNL OL. K-774, Kárpátalja Kormányzói Biztosának Hivatala, 646/41/el. Karsai által is hivatkozott rész, *Holokauszt*, 230.
- 85 „Herbert Pell Papers.” (nincs dátum), 0029, 4. doboz, Reel 8, USHMM.
- 86 Átvett idézet, Káló: „Szombathelyi Ferenc és a galíciai deportálás”, 30. Szombathelyi Ferencet 1946-ban egy jugoszláviai bíróság elítélte és kivégezte.

